Национальная библиотека
Республики Тыва им.А.С Пушкина
АФИИ


# ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 60 (16834)

2004 чылдың АПРЕЛЬ 13, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00. Садар өртээ 3 рубль.


*Кызыл хоорайның 90 чылынга уткуштур*

## ЭГЕЗИ-ЛЕ МЫНДЫГ ЧҮВЕ

Тозан чылдарның ортан үезинде Кызылдың адының дугайында"Хем-Белдири" солундан элээн хөй материалдарны сонуургаан мен. Ында улустуң бижип турары янзы-бүрү болган.

Бистиң Балыктыг-Хем улузу Хем-Белдирин тыва-моол сөстерни холуй, "Бельчир", "Хеми-Бельчир" деп адап чорааннар.

1925 чылдан эгелээш, бо орук-биле Тере-Хөлден аттыг чон Хем-Белдири-биле аргыжып эгелээн чүве. Кызылга 15 хонуп чорааш чедер, баары-кээри – таптыг-ла бир ай. 1933 чылда Араттың революстуг шериинге баар дээш ол орук-биле баткан мен. Он-чээрби хемни кежер, чеже-даа артты ажар — дыка-ла берге орук.

1919 чылдың январь 8-те ажылчын депутаттарның бирги чөвүлели Белоцарск хоорайга тургустунган, баштайгы даргазы – А. Додак. Ол-ла чылын январь 16-да казактар ук чөвүлелди тарады сывыртапканнар. А февральда большевиктер Белоцарскиге Кызыл гвардияны организастаан. Март айда ооң камгалалы-биле крайның орус чурттакчы чонунуң дөртку съездизи ажылын эгелээн. Съезд Белоцарск хоорайны Урянхайск кылдыр эде адаарын доктааткан.

1920 чылдың сентябрь 16-20 хүннеринде Туранга крайның орус чурттакчыларының X дугаар съездизи болуп эрткен. РСФСР-ниң онза болгаш бүрүн эргелиг төлээзи И.Г. Сафьяновтуң саналын езугаар, съезд тускай доктаалды хүлээп алгаш, Белоцарск-Урянхайскини Красный кылдыр эде адаан.

Сураглыг алдар-аттыг революсчу Иннокентий Сафьяновту тыва чон эки билир-ле болгай. Ол тываларның аразынга Экендей деп аттыг чораан. Ол арыг тывалаар, моол дылды база эки билир. Тыва чоннуң амыдыралы, төөгүзү, чаңчылдары-биле аныяандан тура таныш чораан.

1925 чылдың декабрь 24-те ТАРН ТК-ның нам-бюрозу хоорайның адының дугайында айтырыгны чугаалашкаш, тускай доктаалды хүлээп алган. Бо доктаал езугаар ТАР-ның найысылалын Кызыл деп адаан. Ынчангаш 1926 чылдан эгелээш, Красный хоорай Кызыл апарган. Найысылалывыстың үндезилеттингенинден бээр 90 чыл бооп турар, а Кызыл деп адын 78 чыл иштинде эдилеп келгени бо.

**Сосур КЫРГЫС.**

*Ыраккы Мөңгүн-Тайгадан*

### Уламчылавышаан

2004 чылдың бирги кварталының түңнелдери-биле алырга, кожуунда шээр мал ниитизи-биле — 73955 баш четкен, сарлык — 7980, инек — 3799, аът — 264, хаван — 7. Бо хүннерде кожуунуң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң болгаш хуу-даа малчыннарның коданнарында мал оолдаашкыны уламчылавышаан. Эрткен 3 айларда кожуунуң үш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге 10776 баш шээр мал немешкен. Бо сан эрткен чылдаазындан 2 катап хөй болуп турар.

### Харылзаа, орук айтырыглары

Мурнунда мөңгүн-тайгажылар долгандыр турар делегей-биле чүгле рация дамчыштыр харылзажыр аргалыг турган болза, ам чон спутник таварыштыр харылзааның ачызын көре берген. Ооң өртек-төлевири найысылалда ышкаш 1 минутада 10 ажыг рубль. Ол ышкаш факсты база ажыглап турарлар.

Январь айда Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга бадылаттынган "Мөңгүн-Тайга кожуунуң 2012 чылга чедир социал-экономиктиг сайзыралы" деп программада кожуунуң 9 чылда ниити сайзыралынга 2 млрд. ажыг рубль көрдүнген. Ында оруктар, кадрлар, харылзаа болгаш көдээ ажыл-агый айтырыглары кол черни ээлеп турар.

### Шалың өссе-даа...

Кожуунуң бюджет ажылдакчыларының ортумак шалыңы эрткен чылда 1448 рубль турган болза, бо чылын 4160 рубль. Эрткен 3 айларда ол-бо албан черлери, организацияларга ажылчын туруштар кызырылдазының талазы-биле эң хөй кызырылда (28 кижи) кожуунуң хереглекчилер эвилелинге болгаш чурттала-коммунал ажыл-агыйынга болган.

### ХБАБ-тан саннар

2003 чылдың баштайгы 3 айларында кожуунга 23 чаш төрүттүнген болза, бо чылдың бирги кварталында 24 чаш немешкен. Чурттакчы чон саны көжүп кээп турар улустуң ачызында база немежип турар дээрзин дараазында саннар бадыткап турар. Эрткен чылдың 3 айында кожуунга 14 кижи көжүп келгени демдеглеттинген болза, бо чылын ол сан 45 четкен. Чок болган улустуң саны — 32. Бо айларда аарыглардан: ижин-баар аарыглары, грипп хөй болган.

**Санчай САТ.**

## МАНДАЛАНЫ БУСКАНЫ

Индиядан чаларап келген Шивалха кудукту баштаан 8 лама Кызыл хоорайның Виктор Көкоол аттыг хөгжүм-шии театрының фойезинге Эмчи Будда Бурганның мандалазын апрель 8-тен эгелеп тудуп эгелээн.

Өске чайлыг үелеринде Ыдыктыг Шивалха кудукту чонга сарыг шажынның Өөредиглериниң дугайында лекцияларны номчуп, келген кижилерни боду хүлээп ап турар. Ыдыктыг Башкының лекцияларынга хөй кижилер кээп турган. Өөредиг чонга аажок дээштиг болган. Ыдыктыг Башкы Шивалха кудуктунуң айызын алыр дээн хөй чон Ону доктаамал дилеп, соондан маңнажып турган. Апрель 10-да лама-башкылар Эмчи Будда Бурганның мандалазын тудуп дооскан. Ол кежээ Ыдыктыг Башкы лекция номчааш, Эмчи Бурганның чалбарыгларын канчаар номчуурун дыңнакчыларга айтып берип, йөрээл номчаан. Апрель 12-де Эмчи Будда Бурганның мандалазын бускан езулал болган. Ооң мурнунда чонга болгаш тускай чалаттырган ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржакка тибет башкылар оюн-сам көргүскен. Ооң соонда Ыдыктыг Башкы Шивалха кудукту биле ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак удур-дедир байыр чедиржип, белек солушкан. Шериг-оол Дизижикович боду тибет ыдык башкыларның Тывага кээп, сарыг шажынның Өөредиглерин берип турары аажок буянныг чорук деп үнелээн. Эмчи Будда Бурганның мандалазын бускан соонда ооң элезинин чонга үлеп берген. Ооң соонда Ыдыктыг Башкы Шивалха кудукту Цеченлиң хүрээзинге өске лама-башкылар-биле кады сор чалаан. Аңаа чон аажок хөй киришкен.

**Бистиң корр.**

## МАЛ БАЖЫ ӨЗҮҮШКҮНДЕ

**Бо хүннерде республиканың ажыл-агыйларының өнчүнүң бүгү хевиринде мыйыстыг бода болгаш шээр мал бажының өзүлдези уламчылавышаан.**

Эрткен 2003 чылдың бо үезинде инектиң саны 5777 турган болза, бо чылын ол көргүзүг 10273 башка азы ийи катап көвүдээн. Төрүүр өшкү, хойнуң саны ажыл-агыйларда 566 163 баш чедир өскен.

Специалистерниң демдеглеп турары-биле алырга, мал ажылының бедик көдүрлүүшкүнүнге республиканың Чазааның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарыштыр ап чоруткан хемчеглери улуг идигни берип турар. Эрткен чылын төрүүр мал бажын өстүрери-биле күрүне деткимчезинге кылдыр республика бюджединден 14 миллион рубльди база 2,7 млн. рубльди дүк болбаазырадырынга болгаш болбаазырадылга бүдүрүлгелеринге дүк садып алырынга үндүрген. Ам-даа мал кыштаглаашкынын, хой оолдаашкынын онча-менди эрттиринге хамаарышкан өске-даа организастыг айтырыглар республиканың эрге-чагырга база муниципалдыг органнарының кичээнгейиниң төвүнде.

*Аът спорту*

# Сезон ажыттынган

**ТР-ниң аът спортунуң федерациязы челер, чыраалаар, маңнаар аъттарның чарыжын Чадаанага организастап эрттирген. Орта барыын зонага хамааржыр Өвүр, Улуг-Хем, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл кожууннарның үүгүрүк, чоруккур аъттарының маңгырын, чоруккурун хынаан.**

Дөрт харга чедир назылыг маңнаар аъттар чарыжынга 77 аът киришкен. 15 километр чарышка 14 харлыг Херел Дыртык-Караның мунганы Калчан-Шилги хамыкты мурнай маңнап келген. Аъттың ээзи — Улуг-Хемниң Арыг-Бажындан Анатолий Чашоол. Ийиги черни Шеми чурттуг Алдын-оол Монгуштуң аъды ээлээн. Мунукчу — 10 харлыг Артем Монгуш. Үшкү черде — Хөндергейден Хей-оол Ооржактың аъды.

Дөрт харга чедир чоруккур аныяк аъттарны 10 километр хемчээлге чарыштырган. Орта 18 челер аъттың аразындан Кара-Чыраадан Сарыг-оол Монгуштуң Доруг аъды эртип келген. Ооң соондан базала Кара-Чыраадан Эртине Ондарның Калчан-Калдары, Өнер-оол Монгуштуң (Чадаана) аъды келген.

17 чыраа аныяк аъттарны 15 километрге салып үндүрген. Маңаа Тева-Хая чурттуг Шолбан Донгактың Бора аъды бир дугаарында чындыңнадыр чыраалап келгеш, чемпион аът болган. Дараазында Төмүр Монгуштуң (Кара-Чыраа), Мерген Монгуштуң (Алдан-Маадыр) аъттары келген.

Чыраалаар улуг аъттарны база-ла бо хире хемчээлдиг черге салган. Борта 10 шаа четпес эвээш аъттар боттарының аразында мөөрейлешкен. Эң эки түңнелди Баян-Таланың малчыны Семен Ондарның Доруг аъды көргүскен. Ооң соондан Айдыс Иргиттиң (Чеди-Хөл), Меңгилең Хертектиң (Хөнделең) аъттары келген.

Мөөрейниң эң солун кезээ — 18 километрге улуг аъттарның чарыжы болган. Маңаа шупту 85 аът чарышкан. Оларның аразындан чемпион атка Суг-Аксындан Вячеслав Монгуштуң Доруг аъды төлептиг болган. Ийиги-үшкү черлерде — Ак-Талдан Вячеслав Максырның, Тева-Хаядан Хаван-оол Монгуштуң аъттары. Маргылданың организастаттынганы, шаңналдары (деткикчизи бо удаа Хорум-Даг сумузу) хоомай эвес болганын чыылган чон, чылгычылар демдеглээн.

**Данзы САЛЧАК.**

# АМЫДЫРАЛЫВЫС — МАЛДА

Тыва Республиканың Чазак Баштыңының Айыткалын республика солуннарынга парлап үндүргенин чон сонуургаан. Улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларында кылдынган үүлдерни экини эки деп, чедир кылдынмаан болгаш чедип ап болур үүлдерни улаштыр кылырының талазы-биле сорулгалар салдынган. Ооң түңнелинде чуртувустуң чыл санында сайзыралы элээн бедип олурар хире-дир дээрзи эскертинип турар. Мен Айыткалды номчааш, дараазында үүлдерни бижиирин черле орай эвес деп шиитпирге келдим.

Төрээн Тывавыстың шаг-төөгүден бээр байшыдалдыг болуп чурттап чораанының херечи санфактылары — үүгле көдээ ишчилериң мал болгаш чер ажылынга организастыы-биле бир демниг хаара туттунуп чораанында. Ажыл чок, ыңай-бээр ажыл дилеп, амгы байдалывыс ышкаш чединмесдаа чурттап чорбааннар. Көдээде малдың баш саны өзүп-ле турар болза, амыдырал магалыг-чаагай сайзырап-ла турар. Чоннуң амыдыралының кол дазылы малда болгай.

А ниити өзүлде чоннуң амыдырал-чуртталгазын чаагайжыдарынга кандыгдаа дуза болбайын турар. Үүгээр-ле көргүзүг хуу чоннуң малының баш санының өзүлдезинде, а ниитиниң малының баш саны ол ажыл-агыйның чонунга дузалапкы дег аргазы бар бе деп, айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Эътти дужаап, дүктү кыргааш садарга — чер албас. Арай деп-ле тургаш кыргып алган дүгүн садып-саарар черни чугаалажып тып алырга, алыр өртээ чиик болур. Эвээш акша кымның-даа амыдыралынга четчир дуза катпайн турар. Буураашкын соонда хоозураан совхозтарда чылгы мал, инек чок, каш-ла коданда санныг хой, өшкү арткан. Оларның немелде орулгалары үүгле ону ажаап турар малчыннарның амыдыралын мөлдүк-калдык хандырарынга-ла өй. А өске чон огулуг кылыпкы дег ажыл чок.

Ам-даа көдээде чурттап олурар кижилериң хөй кезии мал чок, кара шайын аартап олурар болгай. Хууда мал азырап турар, быжыг тура-соруктуглар мүн-не хүнүнде үүгээр, малын саткаш, ооң акшазы-биле хандыртынып олурар. Ам бистиң бүдүрүлгелеривисти ап көрээлиңер. Чижээ, сүт заводу көңгүс буураарының кыры кээрге, Чазактың дузаламчызы-биле бөгүн үүгле үүгээр бут кырынга туруп келди. Завод, эвээш-даа болза, Кызыл хоорайны хандырып турары өөрүнчүг-дүр. Ооң мурнунда Тывавыска ак сүт бүдүрүп турган чер бар эвес, харын-даа Хакасияның биске чоок болганы — аас-кежик.

«Алгы заводу тыва чуртка херээ бар бе, чок бе?» деп айтырыгны тургускаш, үзе шиитпирлээр үези келген. Чуртту, чонну бодунуң бүдүрген бараанызыбиле хандырып албас, бөгүнде бодун, ында ажылдап турар ажылчыннарын шалың-биле хандырып шыдавас бүдүрүлгелериниң бичии-даа херээ чок деп, дорту-биле чугаалаар апаар. Бо заводтуң моон соңгаар Тывага турар- турбазын Чазак чери шиитпирлээр өйү келген. Черле канчап барган чон боор бис. Боттарывыска хереглээр чиик бот-үнелиг чаңгыс-даа бүдүрүлгевис чок. Шак мындыг байдалдыг тургаш, бо хире өзүлделиг хөгжүп ор бис деп шуугаан ажыы бар бе?

Ажыы-биле чугаалаарга, чылдың-на "ада" Россиядан дотация акша дилеп, ооң-биле мөлдүк-калдык чурттап олурар чон-дур бис. Чадаарда көрүп олурар теле-дамчыдылгавыстың чаржынчыын, чаңгыс-ла каналдыг. Бо канал үүгле хүннүң медээлериниңден өске, чурт иштиниң амыдыралын көргүзүптер харыы чок. Үениң сайзыралындан оранчок чыдып каап турарывыс-тыр. Мен бодаарымга, ниити чоннуң амыдыралы ам-даа дыка кудуку деңнелде. Эвээш-биче акшаны ажылдап ап турза-даа, боттарының амыдырап-чурттаарынга шуут-ла чедишпес деп болур. Бараан өртээ хүн бүрү өзүп, чонну чединмес байдалче чыгадып-ла орар. Чурт иштинде чонга херектиг чиик өртектиг бүдүрүлгелер чок. Бистиң бичии бүдүрүлгелеривис чонну чиик өртектиг бараан-биле хандырар хамаанчок, боттары чиг эт-биле хандыртынып чадап турар заводтар-дыр, бурунгаар сайзырап, чонга бараан болур салым-хуузу билдинмес бүдүрүлгелердир ийин.

Ажыл-биле хандырылга дыка куду хевээр. Көдээ черлерде чурттап турар чоннуң ыңай-бээр көжери уламчылавышаан, суурлардан шыдаптар хире улус хоорайже акша ажылдаар аргазын дилеп көжүп турар. Шыдаптар аргазы чок улус суурларда ажыл чок, үүгле арагаже хандыкшып, оорланыры оорланган, бо-ла-дыр. Кажан кожуун төптеринге, суурларга пенсия, пособие акшалар үлей бергенде, улуг байырлалбиле дөмей, арагалаашкын эгелээр. Ол чорук каш хонук иштинде уламчылаары шуут чаңчыл болган.

Сөөлгү үеде кем-херек үүлгедиишкини, өлүржүп-чидиржири дам барып турар. Ниити өлүржүр чорук эвээжээн-даа болза, кем-херек үүлгедиишкиннери чавырылбайын турар, чылдагааны — ажыл чок кижилериң көвүдеп, арагалаашкынның массалыг болуп турары. Статистикадан парлаттынып турар санчурагайларга чоннуң бурунгаар сайзыралы экижип олурар деп чугаалаары болдунмас деп бодаар мен. Бир эвес бистиң чуртувустуң бюджеди чоннуң амыдырап-чурттаарынга чедир көрдүнген турган болза, шак мындыг үүлдер кажанда-даа болбас. Бо чылгы бюджетти эрткен чыл-биле деңнээрге, оон улуг-ла ылгал чок үүве болганда, чоннуң ниити чаагай амыдыралынга деткимче болур хире харыы чок, бурунгаарлаар тудум, улам кудулаза хөңнү.

**Сарыг-оол КУУЛАР.**

*Кызыл хоорай.*

## Интернеттен медээлер ○ Интернеттен медээлер ○ Интернеттен медээлер

### ДАГЖЫЛАРНЫҢ ДИЛЭЭШКИНИН УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

**Эрткен хонуктарда Кузбасстың камгалакчылары Осинники хоорайда «Тайжина» шахтага метан чазылган соонда читкен алды дагжыны дилээрин уламчылаан.**

Кемерово областың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар эргелелиниң «Новости» РИА-га дыңнатканы-биле алырга, камгалакчылар база бир шахтёрнуң өлүг магабодун тыпканнар. Шак ынчалдыр өлген кижилерниң саны 42 апарган. Беш кижи амдыгаа дээр ис чок читкен кылдыр санадып турар.

Өске арткан дагжылар дириг дээрзинге идегел өжүп бар чыдар. Айыылхалап болган черге четкен камгалакчыларның чугаазы ону бадыткап турар. Кемерово облазының губернаторунуң оралакчызы Анатолий Дюпин бодунуң ээлчээнде «чер адааанга моон ыңай ажыл кончуг аар-берге болур» деп демдеглээн. Чер адааанда хөй газ чыылган, ында температура аажок бедик болгаш буступ үрелиишкиннер улуг.

Шахтага айыыл-халап субботада, тус черниң үези-биле 6.55 шакта болган. 500 метр ханыга метан чазылганындан порода төктүп бузулган. Алды дагжыны камгалап ап четтигипкен. Айыыл-халаптың чылдагааннарын чазак комиссиязы тодарадып турар.

### ИРАККА ВЕЛИКОБРИТАНИЯНЫҢ ХАМААТЫЗЫН ХОСТААН

**Иракка эрткен понедельникте-ле туттурутга алыскан британ хамаатыны хостаан.**

Великобританияның Даштыкы херектер яамызының дыңнатканы-биле алырга, ук чурттуң хамаатызы Гэри Тили «айыыл чок байдалда болгаш каң кадык». Ону Иракта каттышкан күштериң холунга дамчыдып берген. Чоокку үеде Тили чурттунче ужуп чоруптар.

Чоокку Чөөн үүкте идик-хеп бүдүрер компанияның сүмелекчизи болуп ажылдап турган 37 харлыг Гэри Майкл Тилини апрель 5-те Эн-Насирияга хоорайга ирак тура халышканнар тудуп алган хире. Ол үеден бээр ооң дугайында чүү-даа билдинмес турган. Тилиниң өөнүң ишти болгаш беш ажытөлү Форин-оффиске болгаш тус черниң полициязынга оларга көргүскен деткимчези дээш өөрүп четтиргенин илереткен дээрзин «Новости» РИА дыңнаткан.

### КАДЫРОВТУҢ КАМГАЛАКЧЫЗЫ ӨЛҮРТКЕН

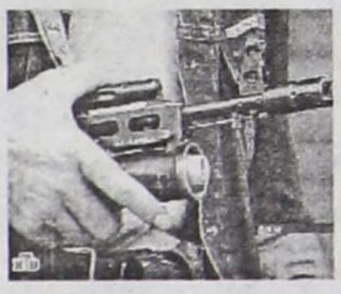

**Улуг-хүнде Чечняга болган чепсектиг месилдежиишкинниң түңнелинде Чечен Республиканың президентизиниң айыыл чок чорук албанының бир ажылдакчызы өлүрткен, үжү балыглаткан дээрзин «Новости» РИА-га Соңгу Кавказта терроризмге удур операцияны эргелеп-башкарарының талазы-биле региональдыг штаб дыңнаткан.**

Улуг-хүнде 23.00 шак үезинде Шали районнуң Автура деп чурттакчылыг чериниң кыдыынга тускай хемчеглерни чорудуп турда, Чечен Республиканың президентизиниң айыыл чок чорук албанының ажылдакчыларының болгаш хоойлу-дүрүмден дашкаар чепсектиг хевирлээшкиннинг киржикчилериниң аразынга аткылажыышкын болган. Ооң түңнелинде айыыл чок чорук албанының дөрт ажылдакчызы балыглаткан, сөөлүнде оларның бирээзи эмнелгеге чок апарган. Боевиктериң ортузунда чидириглериң дугайында тодаргай сан-медээ чок.

### ИНГУШЕТИЯНЫҢ БАШТЫҢЫНЧЕ ХАЛДААШКЫН: ЧАА ТОДАРААШКЫННАР

**Ингушетияның президентизи Мурат Зязиковче халдаашкын кылган кижилерни изиг дээрезинде илередип тывар дээн оралдажыышкыннар түңнел чок болган.**

Өлүмге бодун өргээн террористиң бодундан үүгле холунуң артынчызы арткан. Салаалар изинден ону танып, билип алыр дээн оралдажыышкын база бодун шынзытпайн барган. Ингуш архивтерде салаа изиниң ээзиниң дугайында чүү-даа чок болган.

Ингуш президентиниң бодунуң чугаазындан алырга, ооң кадыкшылының байдалы эки, Назраньда бажыңында ажылчын өрээлинден ол республиканы удуртуп-баштаарын уламчылап турар.

Террактының истелгези журналистерден хаглыг режимде чорудуп турар. Истекчилер истелгениң чажыдынче база ооң онза чугулазынче сылдаглап турарлар. Мурат Зязиков-биле аңгы ужуражыры болгаш террактының немелде тодарадылгазын илередири-биле Ингушетияга Россияның Чиңгине прокурорунуң оралакчызы Сергей Фридинский кээп чораан.

Операжылдакчылар частыышкын болган черден үүс метр ыракшылдан кижиниң азы кижилериң мага-бодунуң артынчыларын, идик-хеп кескиндилерин тыпканнар. Тывышты экспертизаже чоргускан, ооң түңнелдери өлүмге бодун өргээннериниң саны чаңгыс турган бе азы ийи бе дээрзинге харыыны бээр. Мурат Зязиков аңаа удур террактыны Ингушетияны база ооң Россия-биле харылзааларын быжыглаарынче угланган политиказының түңнели деп медеглээн.

### ВЛАДИМИР КЛИЧКО АШТЫРГАН

**Украин аар деңзилиг боксёр Владимир Кличко Бүгү-делегейниң боксёрлар организациязының догааштырыы-биле делегей чемпиону ат дээш Лас-Вегаска Лэмон Брюстер-биле ужуражылгага техниктиг нокаут алгаш, аштырган.**

Бешки раундуда Брюстер Кличкону ийи удаа нокдаунга таварыштырганда рефери ужуражылганы соксадып каан. Ужуражылганың соон дарый, эмчилериң негелдезин өзугаар, баш мээзиниң байдалын хынаары-биле Кличкону эмнелгеге эккелген. Специалистериң чугаазы-биле алырга, ук хемчег профилактика шынарлыг болган дээрзин СЭТА-РИТА дамчыдып турар.

www.ntv.ru

Конкурска

# ТЫВА НИИТИЛЕЛ БОЛГАШ АЖЫЛ-АГЫЙ

Ук документиде Ш.Д.Ооржак республиканың чонунуң социал-политиктиг амыдыралының эң кол чидиг айтырыгларының 2004 чылда канчаар шиитпирлеттинип болурунуң дугайында бодунуң бодалын илереткен. **Күрүне политиказа деп чүл** деп айтырыгны баштай харыылаарын оралдажып көрээлиңер. Бот-дугайты ону бөдүүнү-биле мынчаар харыылаар-дыр мен. Ол дээрге **Тыва Республиканың Чазааның ниитилелдиң (чоннуң) социал-политиктиг амыдыралын экижидер дээш РФ-тиң, ТР-ниң Конституцияларынга болгаш өске-даа хоойлуларга үндезилеп, тускай сорулгалыг программалар езугаар иштики, даштыкы харылзааларны тудуп, эргелеп-башкарар удуртулга-биле холбашкан хүн бүрү чорудуп турар ажыл-чорудулгазы-дыр. Социал** деп билиишкинче чоннуң амыдыралы, ажылагыйы кире бээр, **политика** дээрге салдынган ниити сорулгаларны күүседирде, иштики болгаш даштыкы демисел болгай.

Ынчангаш ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың АЙЫТКАЛЫНДА чоннуң социал-политиктиг амыдыралының дугайында айтырыглар хөйү-биле колдап турар. Ам мындыг айтырыгга харыылап көрээлиңер. **Эде тургустунуушкуннуң бирги чылдарындан эгелээш, бо хүннерге чедир чуртувустуң, чонувустуң социал байдалын экижидер дээш чорутканывыс политиктиг демиселдерден чүнү чедип алган бис?** Бир-ле дугаарында, тыва чон политиктиг, экономиктиг сандараашкыннарны көрген, ажып эрткен. Аймаараашкын, келир үеге бүзүревес, коргуушкун, кандыг орук-биле чоруурунуң бажы мунгаш байдалга турганывысты чажыргаш канчаар бис. Демократияны ажыглап, янзы-бүрү политиктиг күштер чурттуң дээди эрге-чагыргаларынче шургуп турду. Тыва "элита" база олардан чыда калбаан. Соңгулдалар үезинде бот-боттарының социал-политиктиг программаларын амыдыралга баттандырар дээш, олар иштики политиктиг демиселди кымдан-даа дора эвес чорутканнар. Чон эрге-чагыргаларны тургузарынга соңгулдалар, референдумнар дамчыштыр киржип эгелээн. Ынчангаш АЙЫТКАЛДА көргүскени ышкаш **тыва национал политика** бар апарган. Моон-даа соңгаар чоннуң политиктиг медерели улам сайзыраар.

Россия Федерациязының амгы Президентизи В.В. Путинниң эрге-чагыргага келгениниң соонда чуртка федерализмни быжыглаар ажыл калбарган болгай. ТР-ниң Чазаа федералдыг төп-биле сырый холбаалыг ажылдап, федерализмни быжыглаар херекке эвээш эвес үлүүн киирген. Ооң чижээ: РФ-тиң Президентизиниң албан-дужаалынга В.В. Путинни тыва чоннуң ийиги хуусааже 87,5 хуу соңгааны болур. Ооң-биле чергелештир тыва чоннуң онзагай талаларын барымдаалаарының эргежок чугулазын, национал эрге-ажыктырывысты камгалаар ужурлуувусту АЙЫТКАЛДА дорт айытканын аажок шын деп санаар-дыр мен. **Ол чүл дээрге тыва дыл күрүне дылдарының бирээзи бооп артар, чоннуң амыдыралының тыва национал аянын, культуразын кажан-даа салбас, тыва күрүне тургузуу кажан-даа читпес, ону харын-даа улам сайзырадыр сорулга салдынган.** Чоннуң национал амыдыралын, культуразын сайзырадырынче кол кичээнгей салып турарын Шагаа болгаш Наадым үезинде эң эки дериттинген өг, эң эки дааратынган тыва национал хеп, эң эки кааскалгалыг аът дериг-херексели дээн чижектиг мөөрейлер херечилеп турар. Хөөмей-сыгыт, күрүнеиң "Саян" ансамбли, "Эдегей" уруглар ансамбли болгаш өске-даа национал бот-тывынгыр ансамбльдер делегейде алдаржып турлар. Ооң-биле чергелештир бодум хуумда **тыва эр кижиниң** национал чараш мөзү-шынарын спорттуң азы уран чүүлдүң кандыг-ла-бир хевиринге чүткүлдүг апаар.

**Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың Тыва Республиканың Улуг Хуралынга (парламентизинге) 2004 чылда республикага байдалдың болгаш күрүне политиказының дугайында АЙЫТКАЛЫ-биле номчуп таныштым.**

Бо мындыг айтырыгга база дыка-ла харыылаксаар-дыр мен. **Чүге тыва чон хөйү-биле арагалап турарыл?** Оларның мээ-медерелинге **үлегерлиг национал мөзү-шынар** четпейн турар. Национал чаагай чаңчылдар, мөзү-шынар, тыва национал амыдырал биске бо хүннерде мүнге дус дег херек. Оларны номнардан номчуп алыры эвээш, боттуг амыдыралга ажыглавышаан, ажы-төлүвүстү бичиизинден тура-ла тыва чаңчылдарга кижизидер ужурлуг бис. ТР-ниң Чазааның деткимчези-биле республиканың чүдүкчүлериниң эрткен 2003 чылдың сентябрьда Индиядан Чырыткылыг Ыдыктыг Башкы IX Богда-Кегээн Чесун-Дамбаны чалап, Калачакра Өөредиин Тывага эрттиргени аажок буянныг чорук болган. Ыдыктыг Башкының берген лекциялары буруңгу тыва чоннуң сагып чораан чаагай чаңчылы-биле бичии-даа карышпаан. Бистиң чаа дыңнап турар лекцияларывысты өгбелеривистиң шагда-ла билир турганы ол. Эрте-бурунгу культуравыс-биле дөзү чаңгыс сарыг шажынның Өөредиин эрте-бурунгу өгбелеривистиң деңнелинге чедир шиңгээдир баштайгы базымнарның кылдынып эгелээни ол. Бо хүннерде Индияда Гоманг дацандан 8 лама башкының кээп, Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрында Эмчи Бурганның мандалазын тудуп турары, кожууннарже база үнүүшкүннер кылыр деп турары — ооң база бир херечизи.

Оон ыңай тыва кижиниң сеткил-сагыжын чаартыр чүүл — национал экономиканы сайзырадыры. Тыва экономика талазы-биле сайзыраңгай чурт апаар чүве болза, тыва кижи тыва кижиже хүндүткел-биле көөр апаар болгаш кужурзураан хой ышкаш арагаже чүткүвес апаар. **Биче бүдүрүлгелер Тыва Республикада элээн шапкын сайзыралче кирип бар чыдар.** Мен маңаа хөй бүдүрүлгелер адавайн, **Кызылдың даараныла фабриказы** КУБ-ту, "**Суй-белек**" КУБ-ту, "**Сластена**" хуу кафе садыгны адап каайн. Кызылдың даараныла фабриказы дыка үр үеде карылгалыг ажыл-агый турган болгай. Ам долузу-биле эде тургустунуп, эң мурнакчы ажыл-агыйларның бирээзи апарган. Ында бүдүрүп турар идик-хеп аймаа хөй янзызының, шынарының экизиниң талазы-биле Россияның эң эки бүдүрүлгелеринден чыда калбайн турар. Ында тыва национал хөй янзы идик-хептен эгелээш, амгы үениң тергиин эки хевир-майыктыг хевин даарап турар.

Тыва шевер ус-тывыш ажылдарының сайзыраарынга "Суй-белек" КУБ улуг рольду ойнап турар. Ында ажылдап турар ус-шеверлер алдын, мөңгүн болгаш өске-даа металлдардан тергиин онзагай тыва национал кааскалга, ажыл-агый херекселдерин кылып турар. Ук бүдүрүлгениң директору Мерген Балыкаевич Дагба чүгле амгы үениң тыва национал ус-шевер кылыгларын бүдүрери-биле кызыгаарланмайн, үе-дүп төөгүнүң материалдарын өөренип көрүп, бурунгу өгбелерниң кылып чорааны уран чүүл, ус-тывыш кылыгларын хөйү-биле катап кылып, ооң-биле тыва национал ус-тывышты, уран чүүлдү улам хөгжүдер планныг. Тыва хуу садыг-кофе "Сластена" тыва национал аъш-чемден аңгыда, амгы үениң эң амданныг аъш-чемин бүдүрери-биле хоорайда сурагжаан. ТР-ниң Чазааның

*(Уланчызы 6-гы арында).*

## Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының ДОКТААЛДАРЫ

**2004 чылдың май 30-де Бии-Хем кожууннуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының катап соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле Бии-Хем кожууннуң муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин Бии-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязынга бээр дугайында**

*2004 чылдың апрель 9 № 47/169-4 Кызыл хоорай*

2004 чылдың май 30-де Бии-Хем кожууннуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының катап соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле (Бии-Хем кожууннуң муниципалдыг соңгулда комиссиязының 2004 чылдың март 31-де №1 шиитпири) Бии-Хем кожууннуң муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин 2004 чылдың май 30-де болур (Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының 2004 чылдың март 22-де №44/146-4 доктаалы) Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының катап соңгулдаларын организастаар Бии-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязынга бээр дугайында Бии-Хем кожууннуң муниципалдыг соңгулда комиссиязының дилээн көргеш, "Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 20 үүлүнүң 9 пунктузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. 2004 чылдың май 30-де эрттирер кылдыр доктааткан (Бии-Хем кожууннуң муниципалдыг соңгулда куомиссиязының 2004 чылдың март 31 №1 шиитпири) Бии-Хем кожууннуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының катап соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле Бии-Хем кожууннуң муниципалдыг соңгулда комиссиязының бүрүн эргелерин 2004 чылдың май 30-де эрттирер кылдыр доктааткан (Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының март 22-де №44 /146-4 доктаалы) Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының катап соңгулдаларын организастаар Бии-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязынга бээр.

2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарынга парлаар.

* * *

**Чөөн-Хемчик кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң хүлээлгелеринден хостаар дугайында**

*2004 чылдың апрель 9 № 47/170-4 Кызыл хоорай*

"Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында" Федералдыг хоойлунуң 29 үүлүнүң 6 пунктузунуң адаккы "а" пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Алим Бүрбүжапович Ондарны Чөөн-Хемчик кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнүң хүлээлгелеринден хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарынга парлаар.

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.**

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.**

## ДЕКЛАРАЦИЯ КАМПАНИЯЗЫ-2004

Республиканың үндүрүг албаны декларация кампаниязының үезиниң графигин узатканын дыңнадып тур. Үндүрүг инспекциялары апрель **1-ден 30-ге чедир** ажыл хүнүнде **эртенгиниң 9 шактан кежээ 8 шакка чедир, суббота хүнүнде 10 шактан 16 шакка чедир хүлээп алыр.**

Декларация кампаниязы апрель 30-де доостур дээрзин сагындырып тур бис. Үндүрүг төлээриниң бөдүүнчүткен хевиринче кирбээн хуу сайгарлыкчылар бодунуң орулгазының талазы-биле күрүне мурнунга хуу нотариустар болгаш хуузунда ажыл чорудуп турар өске-даа хамаатылар чурттаар оран-сава хөлезини болгаш бажың, дача, машина сатканындан кирген орулгалардан санажыр ужурлуг.

Эмнедип, өөредилге азы бажың садып турар кижилерден үндүрүгнү РФ-тиң Үндүрүг кодекизинге дүүштүр тыртып алыр эргелиг, ол кижилерниң далашкан херээ чок: декларацияны бүдүн чылдың иштинде дужаап болур.

Бо кампанияның үш айларында 189 декларацияны берген, социал үндүрүглерни 2 млн. 200 муң рубльге тыртып алыры билдинген болгаш өнчү үндүрүүнге 222 декларацияны киирген 22,5 млн. рубльди тыртып алыр. Бюджетче эгидер үндүрүгнүң түңү 3 млн. рубль ажып турар.

Үндүрүг төлекчилеринге сагындырарывыс болза үндүрүг инспекцияларынга чедип келгеш, декларацияны дужаары албан эвес. Үеңер чок болза, бүзүрелдиг кижи дамчыштыр үндүрүг органнарынче чорудуп азы чагыглыг чагаа-биле почта дамчыштыр чорудуптуп болур силер.

**Аяна САЛЧАК,**
**үндүрүг ажылдакчызы.**

## САЛБЫРЛАРЫ БАЗА БАР

Бай-Тайганың Кызыл-Даг ортумак школазы бо чылын 55 чыл оюн демдеглеп эрттирер.

"Өөредилге системазынга национал культураны ажыглаары" деп темалыг республиканың шенелде шөлү болуп, школа 3 дугаар чыл ажылдап турар. Ниити өөредилгеден аңгыда, ында 5 мастер башкылар ыяшка уран чурулга, чонар-даш, национал танцы-сам, алгы-кеш кылыглары болгаш даараныла деп тускай кичээлдерни эрттирип турар. Школада 200 хире өөреникчи хаара туттунган. Муң ажыг чурттакчылыг ук сумуда оон аңгыда, Ак-Довурактың, Тээлиниң училищелериниң салбырлары база ажылдап турар.

*Тыванын 60 чылынга уткуштур*

# БУЯННЫГ БОЛГАШ

Бо мечи чылының апрель айы күш-ажылдың хоочуннары Шыыраптарның өг-бүлезинге онзагай байырлалдыг бооп турар. Чүл дизе республиканың удуртур органнарынга хөй чылдарда ажылдап, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы чыыжының депутады чораан, «Күш-ажылдың Кызыл Тук», ийи «Хүндүлелдиң Демдээ» орденнериң, хөй медальдарның эдилекчизи база «XX үс чылда Тыванын шылгараңгай кижилери» деп күрүне номунда ады кирген кижилериң бирээзи — Монгуш Какыйлаевич Шыырап чырык өртемчейге чаяаттынганындан бээр 80, өөнүң ишти Тывага хөрээженнер шимчээшкининиң идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи, күш-ажылдың хоочуну Шурумаа Шулукаевна 75, оларның өг-бүле тудуп, кады чурттаанының 55 чыл оюн демдеглээр.

Узун назылыг, буянныг өг-бүленің ажыл-агыйының, амыдырал-чурттагазының база ажытөлүнүң дугайын Силерге, тыва чонумга, таныштырып көрейн.

1924 чылдың апрель айда Барыын-Хемчиктиң Эрги-Барлык сумузунуң кыдыы Шыраа-Булак деп черинге Какыйлаа деп малчын араттың өг-бүлезинге алды дугаар бичии кижи төрүттүнген. Ону Шыырап деп адаан. Иези Чандан — Эрги-Барлыктың хоочун чурттакчызы. Какыйлаа биле Чанданның уруглары хөй, шупту 13 кижи. Азыраан малмаганы база арбын, чүзүн-баазын: инек, хой, өшкү, чылгы — кодан долу.

Монгуш Какыйлаевич бичии болгаш элээди чылдарында кады төрээннери-биле кады мал кадарып, алгы-кеш эттеп, ыяштап, тараа соктап, кандыг ажылды кылбаан дээр.

Монгуш Какыйлаевич элээди чылдарындан мындыг таварылганы онзагайлап демдеглээр. Ада-чурттуң Улуг дайыны-даа эгелээн. Кызыл Шеригге дузаламчыга бээр мал-маганны оон-моон чыып-ла эгелээн. Бо патриотчу чорукка ооң ада-иези, Какыйлаа биле Чандан, кончуг идепкейлиг киришкеннер. Фронтуже чорудары-биле чүзүн-баазын азыраан мал-маганын: инек, хой, өшкү, чылгыны — күзелдии-биле харам чокка үзүп бергеннер. Фронтуга дужаар мал-маганны үзүп, оларны аайлаарынга бичии тургаш Монгуш Какыйлаевич база уйгучыдын чок киржип турган. Бирле катап адашкылар фронтуже чорудар чылгызын сүрүп алгаш, Өртең-Тейден Ыйгылак деп черге эккелгеннер. Аңаа чедип кээрге, фронтуга чылгы дужаар улус-ла хөй. Чылгыны хүлээп алыр улустуң аразында суму даргазы база ийи орус шериг улус база бар болган. Ол шериглерни бичии кижи топтап көрүп олурарга, оларның бөрттеринде кызыл беш-адырлар бар, шериг курларлыг, сапык идиктерлиг, оң талазында хол боолары астып алган. Бирээзин көөрге, бир холу чок, докпак, оозун бинт-биле шарып алган, өскези аскак, кылымал буттуг, даянгыыштыг. Ынчалза-даа кайызы-даа узун дуртсынныг, эгиннеринде беш-адырларлыг. Ам хирезин бодааргa, олар дайынга балыглаттыргаш, фронтудан ээп келген командирлер хире. Кызыл Шеригге дузаламчыга бээр мал-маганны арат чондан хүлээп алыр комиссияның ажылынга олар киржип турганы ол хире.

Кажааже киир сүрүп каан чылгының узунун, бедиин хемчээп турар улус демги шериг улус болган. Олар чылгыны хемчээгеш, кудуруун чолдактадыр кескеш, челинге дугаарлыг калбак ыяш баглааш, өске кажааже чаңгыстап сүрүп, киирип турган. Адашкыларның эккелген чылгызының шилилгезин кылып доозуптарга, мунуп чораан аттарының эзер, чүгенин сойгаш база хүлээдип бергеннер. Комиссияның хүлээп албаан чылгызын бичии кижи эскерип көөрге, чүгле чаш кулуннуг эмдик белер, аныяк богбалар болган. Арткан чылгызын кажаадан үндүр сүрерге, дедир өөрүнче чүткүп, аажок киштежир болган. — Бо малдарның чүге ынча дыка киштежири ол чоор, өөрү-биле байырлажып турары ол бе? — деп, бичии кижи ачазындан айтырган. Ачазы оглунга мынча дээн: — Фашистерни чылча шаап чок кылырынга бистер мал-маган-биле Кызыл Шеригге дузалажып турарывыс ол-дур ийин, оглум. Чылгывыс өзе бээр, ажырбас, хомудава — дээн.

Оон адашкылар арткан кулуннуг эмдик белерин, аныяк богбаларын сүрүп алгаш, эзер, чүгенин чүктээш, ыыт-дааш чок, аалынче, Ыйгылакче, чадаг базыпканнар.

Аалынга чанып кээрге, ачазының чагыы мындыг болган: — Аныяк богбаларывысты өөредип көр, оглум, аттар кылып алыр бис. Шынап-ла, удаваанда аныяк кыр богбалардан кончуг аттар үнгүлээн.

Кыр аттарының бирээзин ачазы оглунга белекке берген. Ол дугайын Монгуш Какыйлаевич сеткилиниң ханызындан өөрүп, мынчаар чугаалаар. Ачазындан белекке алган аъды саяктаар, челер болган. Ол аът баштай Кызыл-Мажалыкка челер аттар чарыжынга киржип турган, оон Кызылга эккелгеш, маргылдаага киириштирерге, бир дугаар чер алгаш, ол үениң бедик шаңналы — бир боодал чигир, бир боодал шай, таакпы, даалымба-биле шаңнаткан. Бичии кижи ол шаңналга аажок өөрээн. Оон ол аъдын ачазының кады төрээн акызы кижи Бижиктиг-Хаяга эккелгеш, одарже үндүрүптерге, ядараан, бөрү тудуп чипкен. «Ындыг медээ кээрге, аңаа хомудааш, бичии кижи шуут ыглап турган мен» — дээр чораан.

Школа назыны чеде бээрге, бичии кижини Кызыл-Мажалык эге школазынга өөредип каан. Өөредилгеге чүткүлдүүн, кызымаан база салым-чаяанныын ада-иези эскерип кааш, Кызылдың башкы училищезинге өөредилгезин уламчылаарын оглунга сүмелээннер. Училищени 1942 чылда чедиишкинниг дооскаш, Эрзин кожууннуң Сарыг-Булуң эге школазынга башкылай берген. Ооң күш-ажылчы намдары ынчаар эгелээн.

Школага бир чыл ажылдап чорда, Тыва Арат Республиканың аттыг шериг кезээнге шериг херээн эрттирер дугайында келдирилге келген. Шериг херээн үш чыл иштинде (1943-1946) эрттиргеш чедип кээрге, ону Барыын-Хемчик кожууннуң партия комитединиң пропаганда килдизинге томуйлаан. Даанган ажылынга харыысалгалыг, кызымак, биче сеткилдиг, тура-соруктуг боорга, Монгуш Какыйлаевичини Кызыл хоорайда областың партия школазынче өөредип чорудупкан. Школаны 1949 чылда доозуптарга, Тыва обком партияның партия-профэвилел болгаш комсомол органнарының килдизинге инспектор кылдыр хүлээп алган. 1951 чылда ону обком партияның сектор эргелекчизинге томуйлаан. Партия ажылынга бодун төлептиг, салым-чаяанныг кылдыр көргүзерге, ону 1953 чылда Москвада СЭКП Төп комитединиң чанында Партияның дээди школазының дыңнакчызы кылдыр өөредип чоруткан.

Партияның дээди школазын 1956 дылда доозарга-ла, ооң совет, партия шугумунга боттускайлаң ажыл-чорудулгазы эгелээн. Баштай Монгуш Какыйлаевичини Улуг-Хем кожууннуң партия комитединиң бирги секретарынга томуйлаан. Ооң соонда бир чыл болганда, 1957 чылда, ол Улуг-Хем район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазынга соңгуттурган. Боттускайлаң ажылга Монгуш Какыйлаевичиниң организакчы

салым-чаяаны долузу-биле көстүп, илереп келген. Баштай-ла советтерниң кудуку органнары — көдээ Советтерниң ажылын көдүрер деп сорулганы ол бодунга салып алган. Чоорту ол сорулга чедип алдынган-даа. Көдээ Советтерниң чон ортузунга ат-алдары улгаткан, улус оларның мурнунга янзы-бүрү айтырыгларны салып, шиитпирлеп турар апарган.

Монгуш Какыйлаевичиниң организакчы чоруун база чон ортузунга билдилиг ажылдап шыдаарын обком партия өөренип көргеш, 1959 чылда ону областың культура эргелелиниң даргазынга томуйлаан. Ол чылдан эгелеп чер-черге культура ажылы диңмиреп үнген. Кожууннар, область чергелиг боттывынгыр уран чүүл көргүзүглери, фестивальдар удаадараа эртип турар апарган.

Ынчан мен Чөөн-Хемчиктиң Хайыракан школазынга башкылап тургаш, бот-тывынгыр уран чүүлдүң киржикчилериниң бирээзи турдум. Бистиң удуртукчувус культураның алдарлыг ажылдакчызы чораан, күш-ажылдың хоочуну Константин Чүлдүмович Дамдын турган. Ол Кызылга культура ажылдакчыларының хуралынга киришкеш келгеш, бистерни, уран чүүл киржикчилерин, клубка чыггаш, мынча дээнин утпайн, сактып чоруур мен: «Областың культура даргазынга кончуг негелделиг, бот-тывынгыр уран чүүлдү билдилиг удуртуп шыдаар хире Шыырап деп дарга ажылдай берген чүве-дир. Дарга хуралга уран чүүлдүң деңнелин бедиринче база сцена культуразын чогуур деңнелге чедир экижиринче негелделерни шыңгыы чугаалады. Чамдык киржикчилерниң сценага бодун шын ап билбезин, чугаа-домаанче кичээнгей салбазын онзагай демдегледи. Ылаңгыя хөрээжен киржикчилер (чамдыктары) сценага эмиг хавы кетпейн, халбая берген үнүп кээр таварылгалар бо-ла тургулаардыр. Ындыг чорук көрүш чок, сцена культуразынга таарышпас дээрзин чаа келген культура даргазы Шыырап шыңгыы шүгүмчүлээш барды" — деп, К.Ч. Дамдын бистерге чугаалаан чүве. Ол хүнден эгелээш-ле бистерден, бот-тывынгыр уран чүүл киржикчилериниңден, бүгү талазыбиле негелдени шыңгыыраткан турган.

Тыванын культура хөгжүлдезинде хериихерии базымнар бар дээр болза, ол хөөрем эвес. Уран чүүлдүң аңгы-аңгы хевирлериниң кижилери делегейде бедик сурагжып турар болгай. Культураның хөгжүлдезинге үлүг-хуузун киириштирген, ооң таваан салышканнарның бирээзи — Монгуш Какыйлаевич деп, бодум хуумда, санап, бодап чоруур мен.

60-70 чылдар үезинде обком партияның кадрлар килдизи кандыг-бир кижини албан-дужаалга томуйлаар дээн болза, ону бирден бирээ чокка өөренип көөр, эң-не кол чүве — мергежилиниң бедии, билииниң деңнели, кижилер-биле ажылдап шыдаары турган. Бо бүгүнү барымдаалап тургаш, шилиишкинни кылгаш, Монгуш Какыйлаевичини Тыва АССР-ниң Улусчу контроль комитединиң даргазынга 1963 чылда томуйлаан. Ук албан-дужаалга ол 1987 чылга чедир (хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге чедир) ажылдаан. Барык 24 чыл ажыг хөй талалыг, ажыл-чорудулгазы делгем, калбак комитетти билдилиг удуртуп келген. Ооң ол берге, нарын, харыысалгалыг ажылынга Фадей Иванович Килин, Мышкыр-оол Чолдак-Ашакович Монгуш, Леонид Алексеевич Забоев болгаш өске-даа кады ажылдап турган эш-өөрү дузалажып, Монгуш Какыйлаевичиниң даянгыыжы, чөленгиижи бооп чорааннар.

Улусчу контроль комитеди прокуратура, суд, милиция органнарының база комсомол, партия, профэвилел ажылдакчыларының ажылында чедерчетпестерни хынавас турган, өске албан черлериниң, бүдүрүлгелериниң, колхоз, совхозтарның база өөредилге черлериниң удуртукчу даргаларының ажылхерээн хынаар хүлээлгелиг. Ында четпестерни илередип, баш удур болдурбазының хемчеглерин алыр, аргажок болза торгаар, хемчег алыр, чарыгдалга көрдүнген акша-төөриктиң сан-түүнүн хынаар, самчыгдал кылганнарның херээн судче дамчыдар дээш, өске-даа ажылдарны чон ортузунга чорудуп турган.

70 чылдарның эгезинде мен Кызылда башкы институдунуң Улусчу контроль даргазынга соңгуттурган турган мен. Кызыл хоорайның улусчу контроль даргазы ынчан Леонид Алексеевич Забоев турган чүве. Ол дарганың бистерден, дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң улусчу контроль даргаларындан, негелдезиниң шыңгыы турганын ам-даа бодап, сактып чоруур мен. Чогум семинарлар үргүлчү бооп, плансалан тургузарын, кандыг-кандыг хыналдалар чорударын ол дарга бистерге чугаалап бээр турган. Мен чылда 1-2 катап институттуң байдалын хуралга илеткээр турдум. Оон алгаш көөрге, чер-черге улусчу контроль даргалары кончуг шыңгыы негелделиг, бедик деңнелге ажылдап турган. Ооң дугайында ол үениң кижилери ам-даа сактып чугаалажырын чеже-даа дыңнаан мен. Ынчангаш үстүнде адааным хөй санныг орден-хавыяалар, медальдар — Монгуш Какыйлаевичиниң амыр-дыш чок ажылының үнелели ол.

Монгуш Какыйлаевичиниң өөнүң ишти күш-ажылдың хоочуну, Тывага хөрээженнер шимчээшкининиң идепкейлиг киржикчилериниң бирээзи, хөй-хөй медальдарның болгаш Хүндүлел бижиктериң эдилекчизи Шурумаа Шулукаевна Барыын-Хемчик кожууннуң биче Аяңгатының «Кара-Суг» деп кыштагга Шулукай деп араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Иези Семис-Уруг — Аяңгатының хоочун чурттакчызы. Бичии Шурумаа дөрт харлап чорда, ооң авазы сес дугаар уруун божааш, «кызыл-дустай» берген. Ачазы Шулукай ашак сес ажы-төлүбиле чаасканн арткан. Ол өйде ургуларының эң улуун, Кокпалаарны, Москваның Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының коммунистиг университединче өөренири-биле чорудупкан турган. Арткан ургуларын өскүзүнден түретпейн, доруктуруп алган. Бичии Шурумаа кады төрээннери-биле кады мал кадарып, саап, алгы-кеш эттеп, дааранып, тараа соктап, кандыг ажылды кылбаан, бергелерге таварышпаан дээр. Ооң бичии болгаш элээди чылдары шак-ла ынчаар эрткен.

Чеди чыл школазын доозуптарга, Кокпалаар угбазы бичии дуңмазын, Шурумааны, Кызылда фельдшер-акушер школазынга 1945 чылда өөредип каан. Өскүс улус черле ындыг, өөредилгеге кызымаан, чүткүлдүүн, сонуургалын база салым-чаяанныын көргүзер. Ынчангаш өскүс Шурумаа акушер школазын 1949 чылда чедиишкинниг дооскаш, ол школаның бирги доозукчуларының бирээзи болган. Ол-ла чылын Кызылдың санитар-эпидемиологтуг станциязының эпидемиолог эмчизиниң дузалакчызы кылдыр ажылдап кирип алган. Ооң күш-ажылчы намдары шак оон эгелээн.

Өөредилгеге сундулуг болгаш, 1952 чылда Кызылдың башкы институдунче кирип алгаш, ону 1954 чылда дооскан. Башкы ажылчорудулгазы көдээ ажыл-агый техникумундан эгелээн.

Шурумаа Шулукаевнаның чогум дооскан дээди эртеми — ортумак школаларга тыва дыл башкызы. Ынчангаш ол Кызылдың 2 дугаар школазынга, Улуг-Хем кожууннуң Шагаан-Арыг ортумак школазынга тыва дыл башкылап чораан.

Өөнүң ишти Монгуш Какыйлаевич Партияның дээди школазын дооскаш, Кызылга турумчуп ажылдай бергениниң соонда, Шурумаа Шулукаевнаның ажыл-чорудулгазы база чаңгыс аай апарган. Партия обкомунуң хөрээженнер ортузунга ажыл чорудар секторунуң эргелекчизинге 8 чыл ажыг ажылдаан. Ооң соонда Шурумаа Шулукаевна хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге чедир партия обкомунуң ниити килдис эргелекчи-

# ҮЛЕГЕРЛИГ ӨГ-БҮЛЕ

зинге ажылдап чораан.

Тус-тус черлерге херээженнер чөвүлелдери идепкейлиг ажылдап турар үеде тыва херээжен чоннуң ажыл-агыйга сундулуу аажок база ажы-төлүн кижизидеринге оларның харыысалгазы улуг, өг-бүленің культуразы бедип турганын бистер, ол үениң кижилери, кончуг эки билир бис. Ам бо хүннерде кудумчуларда эдержип алган чоруур чамдык херээжен чонну көөрге, дыка муңгаранчыг. Ажыл чок, ажы-төлүн бодавас, арын-бажы көк, арага дилеп, тыва чоннуң сузун базып чоруурлар.

Коммунистиг партия үезинде тус-тус черлерге херээженнер чөвүлелдериниң даргалары боттарының бот-идепкейин көргүзүп, бедик деңнелге ажылдап турганнар. Оларга Бай-Тайга кожууннуң Кызыл-Дагның херээженнер чөвүлелиниң даргазы Мария Степановна Хертек ол үеде тергиин идепкейлиг ажылдап турган, школа директору чораан Александра Сундуевна Серен херээженнер чөвүлелин кончуг билдилиг удуртуп турган. «Шекпээр» совхозка Дукчутмаа Биче-ооловна Күжүгет, республика эмнелгезинге Мария Семеновна Симонова дээш, өскелер-даа идепкейлиг, херээжен чон-биле солун ажылдап турган — деп, Шурумаа Шулукаевна чоргаарал-биле сактып чугаалаар болду.

Мен бодап көөрүмге, Шурумаа Шулукаевнаның ынчангы ажылының база бир үре-түннелдии үдел дизе, херээженнер чөвүлелдеринге идепкейлиг ажылдап, боттарын көргүскен дыка хөй активчилер партия райкомнарының секретарлары бооп депший бергени деп бодаар мен. Оларга Валентина Максимовна Килчен, Анна Шараевна Шыырап, Екатерина Кажараковна Норбу, Деспи Санаевна Ондар, Елена Кыргысовна Ажы, Сереңмаа Сайын-ооловна Куулар дээш, өскелер-даа хамааржыр.

Шурумаа Шулукаевна обкомнуң херээженнер ортузунга ажыл чорудар секторнуң эргелекчизинге ажылдап турда, үгле агитквартираларның ажылдары улуг бедик шимчээшкинге турган эвес, өске-даа солун, ажыктыг ажылдарны чорудуп турганын бистер, херээженнер, кончуг эки билир бис. Лекция, беседа база радио, телевидение дамчыдылгалары, семинарлар, конференциялар, диспуттар дээш, үүнү эрттирбейн турган дээр боор.

Шурумаа Шулукаевна биле Монгуш Какыйлаевичиниң бот-боттарынга хамаарылгазы дыка чараш: эвилең-ээлдек, камныг, кичээнгейлиг, хүндүлежир, ажаажыр, дузалажыр. Сактыргала, чоокта чаа чурттап эгелээн аныяктар дег. Оларның бот-боттарынга ындыг хамаарылгазын кижи көргеш, ала-чайгаарла, мындыг айтырыгны сонуургай бээр үве: «Кажан, каяа таныжып эгелээн силер? Баштайгы ынакшылдың эге базымнары каяа болганыл?» Бо айтырыгга харыыны Монгуш Какыйлаевич күзелдии-биле мынчаар чугаалаар: — Кызылга шериг херээн эрттирип тургаш, чунар-бажыңнаар дээн солдаттар эрги вокзал чаны-биле марштап эртип бар чорувуста, бир борбак бичии бажыңның соңгазындан хөлчок чоон чаштыг, борбак кара уруг бистерни, солдаттарны, кайгаан тур. Уругну көрүптеримге, элдеп үве, үрээм дыңзыг-дыңзыг сога берген. Доктаай дүшкеш, кайгап туруп бердим. Демги уруум соңгазының пөзүн дуй тыртып алды. Ол-ла хевээр уруг көзүлбейн барган. Өөрүмге чеде маңнап келгеш, орук дургаар байгы-ла ол чараш уругнуң дугайын бодап чор мен. Чунуп алгаш, дедир ол-ла орук-биле марштап эртивис. Демги уруум көзүлбээн. Хомудаарымны үүге деңнээр.

Элээн үр үе эрткенде, Кызыл-Мажалыкка шериг албан-херек ужун кезек солдаттар сургакчылап чеде бердивис. Хонар ужурга таварышкан бис. Ол-ла солдат өөрүм-биле клубка кино көрүп чеде бердивис. Бир-ле канчангаш көрүптер дээримге, демги узун чаштыг чараш уруум бичии дуңмазы-биле кады кино көрүп олур. Эдертип алган дуңмазы таптыг кино-даа көрбес, үндүр-киир маңнап-ла тур. Чүнү канчаар чоор, канчап ужуражып, чугаалажыр чоор деп боданып, девидеп ор мен. Кино көргендедаа чок, хөй-ле бодалга алзы берген ор мен. Аас-кежии бооп, бодумга саазын, карандаш бар болду. Уругга: "Кино сөөлүнде ужуражып көрээлем, дуңмам» деп чагаа бижип алгаш, демги бичии дуңмазын бодумче кый деп алгаш, угбазының адын кым дээрил, кайда чурттап турарын айтырып алгаш, чагаамны бичии кижиниң аржыылының ужунга ораай тыртып кааш, угбаңга дамчыдар сен деп чагып каан мен. Кино-даа доозулган, даштыгаа үнүп келгеш, демги уруумну тыппайн барган мен. Ам канчаар, демги бичии кижиден айтырып алган бажыңымче углай базыптым. Бажыңның эжиин соктааш, кире бээримге, демги чараш уруг бо олур. Элдеп үве, үрээм дыңзыг-дыңзыг соп, сүрээдей берген мен. Даштыгаа үнүп келдивис. Огулуг чугаалашкан, дугурушкан үве-даа чок, сүртенчии-ле кончуг. Үр эвес чугаалашкаш, өөрүмче чорупкан мен.

Оон бээр ийи чыл хире болган үве, харылзаа-даа чок бис. Мен Кызылга партия школазынга, Шурумаа Шулукаевна фельдшер-акушер школазынга өөренип турган үве. Бир-ле катап бир эжимни эдерип алгаш, душ бооп, акушерлер школазынга чеде бердим. Бир классты бакылаптарымга-ла, демги узун чаштыг чараш уруум кичээл кылып олур. Чеде бергеш, элдеп үве, хол тутчуп мендилештим. Уругнуң холун тудуптарымга, көрүксээн, дужуксаан күзелимниң сорунзазы салааларны дамчып, үүрекке чедип турганзыг болган.

Бо ужуражылганы Монгуш Какыйлаевич чугаалай бээрге, ооң карактарындан бичии-бичии отчугаштар хып үнүп турганзыг апаар. Ол өйде кижиниң сагыжынга Игорь Бадраның «Ынакшылдың сүлдези» деп ырызындан мындыг одуруглар кирип кээр:

*Аяс, арыг кудай хиндиин*
*чиңгиртилей*
*Ай, хүн ийи кожалаштыр*
*чырый берди.*
*Сактырга-ла, үр-ле болгаш*
*душуп келген,*
*Сагынышкан ийи үүрек*
*каттышкан дег.*

Шак ол ужурашкан хүнүнден эгелээш-ле, ынакшылдың оңмас чечээ частып эгелээн-дир деп үве билдине бээр-дир.

Бир чыл эрте дүжүп чорда, Шурумаа Шулукаевна школазын доозар дей берген. Кадык камгалал черииниң кадрлар килдизи үлелге езугаар Шурумаа Шулукаевнаны көдээ суурже ажылдадыр дей берген. Ол өйде Монгуш Какыйлаевич партия школазын дооскаш, обком партияның инструкторунга ажылдай берген. Шурумаа Шулукаевна кадрлар килдизинге баргаш, Кызылда ажылдап турар таныштыг кижи мен, көдээ үнүп шыдавас мен дээрге, бадылашкан дугайында документ негээн. Ам канчаар, аныяктар куда-дой-даа эрттирбейн, анаа бадыланчып алганнар. Ынчаар-ла чуртталганың делгем оруунче хап кирипкеннер.

«Чуртталга бистиң бажыбысты суйбап чорбаан, боттарывыс кызыл күжүвүс-биле бүгү кежикти чедип ап чоруур бис» — деп чугаалаарлар.

Кады чурттап эгелээн чылының баштайгы хүннеринде чурттаар бажың-балгат чок, элээн бергелерге таваржып турган. Ол дугайын мынчаар хөөрээр улус: — Ийи өрээл бичии бажыңга үш өг-бүле чурттап турган бис. Бажыңның бир өрээлинге база бир аныяк өг-бүле, өскезинге бажыңның ээлери үш ажы-төлү-биле, а бис ол улустуң кухнязынга чурттап турган бис. Кухняның ажылынга шаптыктавас дээш, эртен даң бажында турар, кежээ орай кээр турган бис. Ынчалза-даа бажыңның ээлери Донгак Күжүгетович Очур, ооң өөнүң ишти Севилбаа угбай кончуг эвилеңээлдек, чугаакыр, дузааргак улус болган. Чуртталганың баштайгы базымнарын кылып эгелээн бистерни, аныяктарны, кончуг деткиир, кээргээр, бисти чагып сургаар турганнар. Ол уттундурбас буянныг чоруу дээш бо өг-бүлеге бүгү назынывыс иштинде мөгейип, өөрүп четтиргенивисти утпайн чоруур бис.

Бир чыл эрте дүжүп чорда, обком партия, аас-кежии бооп, бир өрээл бажың аныяктарга үндүрүп берген. Оон эгелээш-ле оларның бот-тускайлаң чуртталгазы эгелээн. Шетинкин-Кравченко кудумчузунда оларның бичии борбак бажыңынга 1954 чылда башкы институдунга өөренип тургаш, чаңгыс столга мээң-биле кады олурган угбам (Хомушку Бүдүповна Таржаа)-биле кады кирген мен. Хомушку Бүдүповна биле бажыңның херээжен ээзиниң чугаазындан төрел улус-тур деп үвени эскерген мен.

Шеригден дуңмазы келген, Самагалдайда чурттап турар Дүктүг-Бора дээр угбазы аъш-чем чорудупкан деп стол кырында делгээн аъш-чеминиң элбээ аажок, ужа, төш, үүг-даа бар. Бажыңның херээжен ээзиниң эвилең-ээлдек, каткыхөглүг, кижизии аажок болган үве. Бисти аажок улуг хүндүткел-биле хүлээп алган. Ам таптыг топтап көрүп олурарымга, бажыңның ээзи Аяңгаты лагерингe вожатыйлап турган мээң башкым хире. — Силер Аяңгатыга пионер лагеринге 6-7 чыл бурунгаар ажылдап турган силер бе? — дидим. — Ийе, аңаа вожатыйлап турган мен — деп бо. Башкымны бо удаада көргеш, дыка-ла өөрдүм. Оон эгелээш-ле башкым-биле үргүлчү ужуражыр, чугаалажыр, бажың-балгадымга үнчүр-киржир, кады төрээн угбашкылар дег, найыралдыг апарган бис. Сөөлзүредир харын демги үстүнде чугаалааным шеригден келген дуңмазы-биле (Донгак Сарыкыевич Март-оол — кады кырааным) өг-бүле тудуп, ол ынак башкымның кенни болуберген мен. Ол-ла хевээр бо хүннерге чедир, барык бежен чыл ажыр, аравыстан суг акпас, эптиг-найыралдыг эдержип, чурттап чор бис. Башкым-биле бичиимден тура-ла эдеришкен болгаш ындыг ыйнаан мен, бо хүнге чедир кунчуум деп көрбээн мен, "угбай" дээр мен. Ынчангаш бо өг-бүленің амыдырал-чуртталгазын, ажылагыйын бирден бирээ чокка билирим ында.

Шыыраптар чүгле эки, кызымаккай ажылдап билир эвес, чылда алыр шөлээзин кончуг чөп ажыглаар чораннар.

Олар кыш боорга хаактаарынга кончуг ынак, 60 чылдарның төнчүзүнде 70 чылдарның эгезинде элдептиг солун үе турган. Суббота, улуг-хүннерде Кызыл хоорайның чурттакчы чону Хербис дааннче, "көже бээр» турган. Кижи дээрге (хаактаан) кизирт боор. Ол-ла улустарның аразында дагдан хаакка чуңгулап бадарының техниказы тергиин чараш кезек улус турган. Оларга Шурумаа Шулукаевна, Хертек Амырбитовна Тока-Анчымаа, Монгуш Какыйлаевич, Салчак Калбак-Хөрекович Тока... дээш, оон-даа өскелер. Элдеп үве, Тока дарга-даа «кызыл-дустаан», ындыг массалыг хаактаашкын база улуг назылыг улустуң волейбол ойнаары ховартаан үве. Ынчалза-даа Шыыраптар ол-ла чаңчылын ам-даа салбаннар, "Тайга" станциязынга, "Херел" спорт залынга оларны бо-ла көрүп болур.

Шыыраптарның өг-бүлези волейбол ойнаарынга кончуг хандыкшылдыг. Бир-ле чайын командавыска Чимит-Доржу Байырович Ондар, Шурумаа Шулукаевна, мен, Монгуш Какыйлаевич, Донгак Сарыкыевич, Мария Монгушовна (оларның улуг уруу) кирген турган үве. Ойнап эгелээш-ле өске командаларны удуп туруп бээривиске, бистиң командавыска Салчак Калбак-Хөрекович «чараш команда» деп шола ат тывыскан. Үүге дизе бистиң командавыста мешпек, семис, тырың улус бар болган, ол хирезинде өске командаларны удуп ап турган бис.

Тыва хүреш аргаларын Монгуш Какыйлаевич эки сайгарар, ону херек кырында көргүзер кижи. Чер чоруурувуска-ла, Донгак Сарыкыевич-биле үргүлчү хүрежир. Оларның судьялары Донгак Хоруун-оолович база Хомушку Бүдүповна Таржаалар. Хүрешкеш, хөй кезиинде дең болур, катап хүрежир, оон тиилээр кижи — Монгуш Какыйлаевич. Тыва хүрештиң янзыбүрү аргаларын көргүспүшаан, тайылбырлаары дыка солун.

Бир катап киш-кулаа чыып чорааш, Шуурмак кырынга чер хаваннарындан кортканывыс база солун үве. Катты четчир кылдыр чыып алгаш, имиртиңней бергенде, одагга аъш-чем кылып, хөөрежип олурувуста (Шурумаа Шулукаевна-биле) бистиң чаныыста бир-ле үве «хр-хр» дээрге, холда туткан аяк-сававысты ынаар-мынаар октапкаш, хайындырып алган аъш-чемивисти төчая идипкеш, машина иштинче соңнуг-мурнуг кире-ле халыштывыс. Машинаның эжиин, соңгазын дуглааш, тындаа тынмайн, сири-кавы ор бис. Өөрүвүс база сураг. Демги хырылаан үве-даа чок. Улузувус келгиже чедир машинадан үнмейн, хоруй берген олурувуста, эштеривис келгеш, чер хаваннары-дыр деп билип кааннар. Эртенинде чер каскан изин көөрүвүске, шынап-ла, мырыңай одаг чанынга оттап чораан болдулар.

Бии-Хемниң Баян-Кол бажынга күскээр каттап чорувуста, ирик чудук адаандан хенертен кодан үне халыыр орта, белиңнээш, чыып алган кадывысты төктап, ыңай-бээр маңнажып турганывыс база солун таварылга үве.

Бо өг-бүленің база бир онзагай талазы — эм оттарны танып билири, өй-шаанда кадырып алгаш, ажыглаары. Бо талазыбиле тускай эртемниг «эмчилер» деп болур.

Чайын дачазынга чайлаар. Ында чүнү чок дээр: кат-чимис, ногаа аймаа — шупту бар. Ооң дүжүдү-биле уруунуң, уйнуунуң, оглунуң база боттарының өг-бүлезин долузу-биле хандырып турар.

Өг-бүлезинге кирерге, кезээде аъш-чеми белен, элбек болур. Үнген-кирген чоннуг, холу чемзиг. Аъш-чемни, кандыгдаа ажылды, ылаңгыя бажың септелгезин, идик-хеп чуурун, кайызы-даа деңге кылыр. Чамдыкта Монгуш Какыйлаевич мандолина, дошпулуур туткаш, ырлавышаан, хөөмейлеп, сыгырты бээрге, бир-ле артист кижи дег болу бээр.

Улуг уруу Мария Монгушовна — «Исток» төп өөредилге черииниң директору. Ында сөөлгү үениң негелделеринге дүгжүп турар тускай мергежилдиң (компьютер, англи дыл, бухгалтер) кижилерин белеткеп, курстарны организастап турар. Мария Монгушовна чаңгыс уруглуг, оозунуң адын авазының ады-биле Шурумаа деп адаан. Бичии Шурумаа — Кызылда университеттиң дөртку курузунуң студентизи. Ховар дээн мергежилдиң тускай дээди эртемниг экономизи болур. Шурумаажык кырган ада-иезинге уттундурбас, кайгамчык үнелиг суй белек сунган, чүл дээрге чаптанчыг, чараш бичии Алимаа дээр кызы-дыр. Оозу ам чаа-ла бир хар ажа дүжүп чоруур. Бичии Алимаажык кырган ада-иезиниң куспааның өпейинге бүргедип алган, кадык-шыырак, омаксергек өзүп, доругуп орар. Буянныг кырганнарга, Шыыраптарга, бурганның чаяап берген сөңү ол бооп турар. «Бичии Алимаажык көстүп келген олчаан аарыыр үвем-даа чок апарган, сактырымга харын, адакбышкаам чиик ышкаш сагындырар-дыр» — деп, Шурумаа Шулукаевна чугаалаар үве. Бо удаада Улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының «Уругларым уруглары» деп шүлүүнден мындыг одуруглар мээң сагыжымга кире дүжүп кээр:

*Кырган-авай, дээн соонда*
*маңнап кээрге,*
*Кылыым безин ала-чайгаар*
*часты бээр-дир.*
*Ханым безин базыышкыны*
*анаа апаар,*
*Каттырымзап, хулумзуруп*
*оргулаар мен.*

Оглу Юрий Монгушович электроннуг херекселдер талазы-биле тускай дээди эртемниг, аспирантура дооскан. Интернационалчы өг-бүлелиг, ийи оолдуг. Амгы үеде Новосибирск хоорайда эртемденнер-биле кады эртем ажылын чорутпушаан, ында чурттап, ажылдап чоруур.

Хүндүлүг Шурумаа Шулукаевна база Монгуш Какыйлаевич, юбилейиңер-биле байыр чедирбишаан, чаагай сеткил-сагыжыңар, энерелдиг үрээңер, ажылгыр-кежээ, эвилең-ээлдек чоруңар ам-даа үр чылдарда бисти бүргеп чоруурун күзээр-дир мен, курай-курай!

**Кима МАРТ-ООЛ,**
**Тыва Республиканың Улустуң башкызы.**

*(Гонорарын солунга арттырдым).*

Депутаттар округтарында

# ШЫН ШИЛИИШКИННИ КЫЛЫР

Улус депутаттарының район Совединиң секретарынга ажылдап чорааш, чер-чер Советтериниң депутаттарындан эгелээш, Тыва АССР-ниң, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң депутаттарынга чедир оларның бодунуң округтарынга ажыл-чорудулгазын көрүп, киржип, отчеттарынга дузалажып-даа тургулаан мен. Ол үеде Советтиң даргазы, секретарындан аңгыда, ажылындан хостаткан деп депутат бар эвес, малчын-даа, башкы-даа депутат соңгукчулар-биле харылзааны тудуп, чагыгларын күүседип, оларның мурнунга отчеттаар дээш, машина-тергези чок-даа болза, милицияның, улус өөредилгезиниң, культураның дээш, өске-даа албан организацияның удуртукчуларын хаара тудуп тургаш, округу-биле ажылдап турар боор үве.

Амгы үе-биле алырга төлээлекчи органнарның ат-сывында, ажылының угланыышкынында, оларны соңгуурунуң хоойлуларында өскерлиишкиннер хөй. Ынчалза-даа "Соңгукчуларның чагыглары", "Соңгукчулар-биле ужуражыышкын", "Соңгукчуларны хүлээп алыры", "Чагаа, бижиктер, хомудалдар-биле ажыл" дээн ышкаш билиишкиннер, ол ажылдарның уг-шии колдуунда өскерилбээн. Ынчангаш депутат бодунуң округунуң соңгукчуларының бүрүн эргелиг төлээзи болуп турган болгаш болур-даа ужурлуг. А ылап-ла депутат бүрүзү чоннуң "төлээзи", "айбычызы", "бүрүн эргелиг кижизи" болуп турар бе? Аңаа чаңгыс аай харыылаптары берге. Депутат хүлээлгезинге бердинип, соңгукчулары-биле быжыг харылзааны доктаамал тудуп чоруур, янзы-бүрү деңнелдиң депутаттары хөй. Ынчалзадаа соңгукчулар мурнунга хөй-хөй аазаашкыннар кылып тургаш, соңгудуп алгаш, "көшкенде теве херек чок" дээн ышкаш, оларын уттуп алгаш, чүгле хурал-суглаа эрттирип, олуржуп каап, "чыткан хой тургуспас" олургулаар кижилерни чок деп болбас. Ындыг депутаттарның ажыл-агыйын чырыдып, солун медээлер алыр дээш чугаа кылыр дээрге, янзы-бүрү чылдагааннар хап, ол-бо былдагылаар боор. Ынчан ам "ажыл кылбаанда чугаалаптар чүвези чок кижидир" деп, бодал башка чык дээр.

Ийи-чаңгыс "оппозиция", "сарыг" дижип турар солуннар "ажылдаан улус өттүнүп..." дээн ышкаш чүүлдерни чырыдып, депутат корпусче кара сөстер октап турары чажыт эвес-ле болгай. Ындыг солуннарга "чиш" болбас дизе,соңгуткан округу-биле быжыг харылзааны тудуп, массалыг информация чепсектерин ажыглап, соңгукчуларже үнери чугула болгу дег.

Соңгуткан округу-биле быжыг харылзаалыг депутаттар-биле чугаа кылырыңга, кылган чүүлдериниң дугайында медээлерни күзелдии-биле дамчыдып бээрлер. Ындыг ийи депутаттарның ажыл-чорудулгазын кысказы-биле солунга дамчыдып көрейн.

**С.М.Ооржак – Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының Шекпээрниң 59 дугаарлыг округундан депутат, палатаның социал политика комитединиң даргазы.**

Сара Монгушевна, шынап-ла, округунуң соңгукчулары-биле быжыг харылзааны тудуп турары дараазында чүүлдерден-не билдине бээр.

Шекпээр суурнуң Культура бажыңының залында сандайлар эргижирээнинден берге байдалдыг турган болгаш соңгукчулар депутадынга ону чаартып бээри-биле дилегни киирген турган. Деткикчилерни дилеп тургаш, депутат культура одаанга 220 сандайларны тыпчып берген;

Шекпээр суму чагыргазының ажылдаар өрээлдериниң дериг-херекселдери чедишпес, эргижирээн турган. Ону чаартып четчелээринге депутады база дузалашкан;

Шекпээр, Дөң-Терезин, Аяңгаты школаларынга Сара Монгушевна Ниити болгаш профессионал билиглер яамызын таварыштыр компьютерлер, дериг-херекселдер-биле хандырарынга дузалашкан;

Бажың-Алаак суур биле кожуун төвүнүң аразынга аргыжары берге байдалдыг турда , депутаттың дузазы-биле ол аразынга чоруп турар чаа бичии хемчээлдиг автобустуг болганынга чон четтиргенин илередип турар;

ол-ла суурнуң суму чагыргазы УАЗ-469 "Люкс" машиналыг болур аргалыг болган;

Бажың-Алаак школазын хөгжүм херекселдери-биле хандырарынга, Шекпээр, Дөң-Терезин, Аяңгаты сумуларының уруглар "Байлак", "Арлекино", "Орленок" лагерьлерге дыштанырынга депутат дузалашкан.

Дөң-Терезин суурнуң ажыл чок чонун ажылга хаара тударыбиле 20 муң рубльге янзы-бүрү дериг-херекселдерни саткан;

Аяңгаты, Шекпээр, Дөң-Терезин суурларда уруглар садтары электри плиталарга чединген;

Аяңгаты суурга чаа Культура бажыңын тударыбиле 3,0 млн. рубль көрдүнген;

а бирги бөлүктүң инвалиди, округтуң соңгукчузу К.С.Ооржак "Ока" марканың машиназынга чединген.

Оон аңгыда сенатор Л.Б.Нарусованың киржилгези-биле Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның янзы-бүрү өөредилге черлеринге, конкурстан дашкаар 29 олуттарга сургуулдарны өөредип чорударын депутат чедип алган.

Бо эрткен үениң иштинде протоколдуг 31, протоколдан дашкаар 48 соңгукчуну хүлээп алган. 28 соңгукчунуң дилеглеринге хамаарыштыр айтырыгны янзы-бүрү албан черлериниң мурнунга тургускан. Округтуң соңгукчуларының мурнунга отчедун доктаамал берип келген.

**Ю.М.Бызытпаа – Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының Алдан-Маадырның 95 дугаарлыг округтан депутат, палатаның Тус чер эргелеп-башкарар айтырыглар талазыбиле комитединиң даргазы.**

Юрий Монгушович округунуң соңгукчулары-биле быжыг харылзааны тудуп, оларның бергени чагыгларын, дилеглерин күүседир дээш база тодаргай ажылды чорудуп турар дээрзи ооң ажыл-чорудулгазындан илдең.

Алдан-Маадыр суурда Алдан-Маадыр аттыг музейниң салбырының капитал септелгези, ол-ла суурда садыгның капитал септелгези, Самбажык аттыг Культура бажыңынга капитал септелгени чорутпушаан, дериг-херекселдер-биле четчелээринге улуг дузаны көргүскен.

Алдан-Маадыр суурнуң аныяк-өскенинге хостуг шагын чөп ажыглаары-биле мурнунда совхоз конторазы турган бажыңны аныяктар театры кылдыр кылдырган. Шак-ла ындыг септелге ажылдарын Ак-Даш суурнуң Культура бажыңынга база чоруткан.

Алдан-Маадыр суму чагыргазынга "УАЗ" марканың автомашина-биле хандырарын депутат чедип алган. Үстүнде айыттынган чагыгларның күүседиринге эрткен чылын демдеглеп эрттиргени алдан-маадырларның 120 чыл оюн таварыштыр Чазак деңнелдиг хемчеглерге даянып алгаш, депутаттың кылып чоруткан ажыл-чорудулгазының түңнели дээрзи илдең-дир.

Юрий Монгушович Ак-Даш болгаш Алдан-Маадыр суурларның соңгукчулары-биле үшкү удаа ужуражыр деп турар. Бо ийи суурнуң албан организацияларының удуртукчуларыбиле депутат быжыг харылзааны тудуп, удаа-дараа ужуражып келген. Ниити ужуражыышкыннардан аңгыда, ол хууда айтырыглыг 26 соңгукчуну хүлээп алган. Депутат бодунуң округунга болуп эртип турар янзы-бүрү хемчеглерни эрттирбес, албан киржир чаңчылдыг. Культура-массалыг 6, спортчу 5 хемчеглерге киришкен.

Үстүнде адааным депутаттар тус-тус комитеттер даргалары болуп турар. Комитеттерге болгаш ээлчеглиг хуралдарга хүлээп алдынып турар хоойлуларны массалыг информация чепсектеринге чырыдып турар болганда, аңаа доктаавас бодайдыр мен. А өске-даа чамдык депутаттарның ажыл-чорудулгазының дугайында чүүлдер солунга база үнүп турган үве.

Шивегейни шоодайга чажырып шыдавазы дег, соңгукчуларбиле быжыг харылзаалыг депутаттарның дугайында чон база чугаалажы бээр. Ийи-чаңгыс билирим кижилер, республиканың соңгулда комиссиязының кежигүнү боорумга ындыг ийикпе, округунуң соңгукчулары-биле харылзааны үскен депутаттарны канчаар үвел дээн ышкаш айтырыгларны кижиге салгылай бээр-дир. Ындыг "төлээлерни" чок деп болбас. Ынчан хамык ужур соңгукчуларның боттарындан хамааржыр апаар. Депутатты дедир кыйгыртырының чуруму хоойлуда көрдүнген дээрзин утпаза чугула. Кандыг-даа хоойлу-дүрүм чоннуң эрге-ажыын камгалаан, амыдырал-чурттал-газын экижидеринче угланган болганда, чон аразынче кирбес, оларның амыдырал-чурттал-газын, негелдезин билбес депутат, ыяшка дыынмас шапты балды дег, хоойлу-дүрүм ажылдап кылырда, дөгей болуру билдингир.

Ам удавас май 30-де Улуг Хуралдың ийи палаталарының хостуг округтарынга, Төлээлекчилерниң Кызыл хоорай хуралынга соңгулдалар болур болгай. Ынчангаш соңгукчуларның талазындан ол соңгулдаларга идепкейлиг киржип, шын шилиишкинни кылыры чугула-дыр.

**Алдын-оол МОНГУШ,**
**Тыва Республиканың соңгулда комиссиязының кежигүнү, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының парлалга албанының начальниги.**

# ТЫВА НИИТИЛЕЛ БОЛГАШ АЖЫЛ-АГЫЙ

*(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).*

Даргазы Ш.Д.Ооржактың АЙЫТКАЛЫНДА "**ажыл берикчилери биле ажылчыннарның аразында харылзаазын чогумчударының нарын айтырыглары тургустунуп турар**" деп демдеглеттинген. Өскелерге үлегер кылдыр мону маңаа чугаалап каайн. "Сластена" садыг-кафениң директору аныяк ава Маргарита Павловна Монгуштуң бодунда ажылдап турары эшөөрүнге хамаарылгазының кижизиин, культурлуун, оларның амыдыралы дээш сагыш салыышкынын каш катап магадаар аргалыг болган мен. Маргарита Павловнаның ажылчыннарынга бодундан артыкка сагыш салыры, кижи бүрүзүнге кичээнгейлии оларның аңаа бүзүрелин, хүндүткелин оттурган. Ынчангаш ук хуу бүдүрүлгениң кылып үндүрген аъш-чеми эң амданныг. Боду дээш эвес, чону дээш байыыры буянныг чорук-тур.

АЙЫТКАЛДА **чоннуң амыдыралының деңнели бедээн** деп айтып турар. Бодум үргүлчү кожууннарже сургакчылап, көдээде кижилерниң канчаар чурттап турарын көрүп келдим. Ниитизи-биле чон рынок экономиказы-биле чурттап чаңчыгып бар чыдар. Өг-бүле бүрүзү бодун хандыртынар чорукту чедип алыр хемчеглер кожууннарда калбарган. Ук ажыл эң ылаңгыя Чөөн-Хемчик кожуунда дыка шапкынчаан. Ында **Бажың-Алаак суму чагыргазы** (даргазы А.Х.Доңгак) үлегерлиг ажылдап турар. Ында чазын ногаа тарып албайн, дагаа азыравайн турар өг-бүле чок. Арагалаар чорук-биле демисел ында дыка шыңгыы чоруп турар. Ынчалзадаа чоннуң оруунга доора чудук болган, эки амыдыраарын бодавас, чалгаа, арагалаар кижилерни көдээ кожууннарда чок деп болбас. Ол-ла Бажың-Алаак суурда 7 ажы-төлдүг, арагалаар, орта ажыл кылбас өг-бүле бар. Таптыг амыдыраар болза, көдээ кожууннар – эң онзагай черлер ол-дур. Хлеб өртээн бадырарыбиле республикага **тараа бүдүрүлгезин 40 муң тоннадан 100 муң тонна чедир** калбартырын АЙЫТКАЛДА көрүп каан. Аңаа хуу тараачыннарның киржилгезин улгаттырар, оларга дүжүдүн садып-саарар рыноктарны таарымчалыг кылдыр тургузары эргежок чугула.

Чоннуң хуу малы өзүп турар. Чүгле Чыраа-Бажы сумузунда безин 800 баш саар инек, 130 чылгы, 6000 ажыг шээр мал, 478 хаван хуу чонда бар бооп турар. Хуу малы хөй бай кижилер база көдээ черлерде көвүдеп турар. Чижээлээрге, Ийменин Теректиг-Аксында **Хүлер-оол Байыр-оолович Монгуш** 1207 шээр малдыг, 54 чылгылыг, 100 ажыг мыйыстыг бода малдыг бооп турар. Ол ышкаш Бии-Хемде **Дугар-оол Тоовай-оолович Ондарның** ниити малы 2000 ажыг.

Мал өстүрери өгбелеривистен салгап алганывыс национал ажыл-агыйывыс болгай. Эртебурунгу өгбелеривис безин чүгле мал азырап, ооң-биле амыдырап, тыва нацияны кадагалап арттырганнар. Мал ажылы-биле чергелештир Тывага **туризмни** сайзырадыры эргежок чугула. Тыва эрте-бурунгу археологтуг тураскаалдар-биле байлак. Хаяларда оюп каан эрте-бурунгу түрк бижик чүгле Тывада эң хөй-биле тывылган. Сөөлгү чылдарда Бии-Хемниң "Хааннар шынаазындан" **бурунгу скиф культураның** кайгамчык тураскаалы хаан өг-бүленин хөөрү тывылган болгай. Скиф үезиниң ындыг кайгамчык нарын алдын кааскалга кылыглары (барык 20 кг) делегейниң кайы-даа булуңундан тывылбаан. Ол Тывага скиф үезиниң канчаар-даа аажок сайзыраңгай турганын херечилеп турар. **Ынчангаш Тыва – эрте-бурунгу культураның, үжүк-бижиктиң чурту.** Ооң-биле кады бойдузу кайгамчык чараш. Ынчангаш Тывага **туризмни** сайзырадыры эргежок чугула бооп турар. Ук угланыышкан АЙЫТКАЛДА көрдүнген **бойдус курлавырын камгалаар, экологтуг айыыл чок чорукту хандырар** дээн сорулгаларны күүседиринге боттуг ажыл болур.

Амгы үеде хуу мал бажы өзүп-даа турар болза, малчыннарның өштүг дайзыны — **оорлар** калчааравышаан. Оорлар чүгле мал азарып турар кижилерниң эвес, харын-даа республиканың экономиказын хоозурадып турар. Ажыы-биле чугаалаарга, иштики херектер органнарының ажылдакчылары оларга күш четпейн турар. Чүгле шагдааларже көрүп алгаш олурбайн, кижи бүрүзү оор-биле демисежир үе келген. Чамдык оорларны малчыннар боттары-ла туткаш, милиция органнарынга хүлээдип бээрге, олары "истеп шыдавайн", салыпкан болгулаар. ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың АЙЫТКАЛЫНДА эрге-хоойлу органнарынга хамаарыштыр "**кеземченин чайлаш чогунуң принцивиниң дугайын уттуп болбас**" дээн одуруглар бар. Бо сөстер чамдык шын эвес шиитке үндүрер судьяларга дыка хамааржыр. Бот-дугайында ындыгларга удур демиселди солуннар арыннары таварыштыр шыңгыы чорудуп турар мен. Ол дугайын номчукчулар билир.

Чоннуң социал-политиктиг амыдыралын экижилерде, чүгле экономиктиг ажыл-агыйны, тыва культураны сайзырадыр эвес, аныяктарның эртем-билигже чүткүлдүүн чедип алыры дыка чугула деп санаар мен. Көдээ черлерде школаларның баазаларын экижидер, оларны амгы үениң дериг-херексели-биле хандырар, башкыларның билиин доктаамал бедидер. Чүгле **сайзыраңгай эртем-билиг күжүбиле** экономиктиг, политиктиг хоозуралдардан, сагыш-сеткил ядаралындан, арагалаар, кем-херек үүлгедир, оорлаар чоруктардан адырлып алыр бис. **Тыва кижи бүрүзү дээди эртемниг** болур чорукту чедип алыр херек. Ол дугайын АЙЫТКАЛДА дортубиле айтып турар.

**Борис ОНДАР.**

# БАШКЫЛАЛ

## ЧОРГААРЛАНМАС АРГАМ ЧОК

**Хоозуралдыг берге чылдарның уржуктары өске бүдүрүлгелер, организацияларда дег, бистиң Кара-Хөл школазын база-ла оюп эртпээн.**

Ол үелерде школаның материал-техниктиг баазазы кошкап, өөредилге херекселдеринден эгелээш, одаар от-көзү, интернатта ургларның ижер-чиир аъш-чеминге чедир бергедээшкиннер удаа-дараа тургустунуп турган. Ооң кадында 2000 чылдың чазынында ужуру билдинмээн чылдагаан-биле эге школа чартыы таваанга киир улуг өртке таварышкан.

Ажылга четпестерни катап эде-хере тыртып, үеге дүүштүр ажылдазын дээш школаның удуртукчуларын солуур ужурга таварышкан. Ол-ла школаның өөреникчизи чораан, ТКУ- нуң педагогика салбырының доозукчузу — Андриян Дүмен-оолович Иргитти школа директору кылдыр кожуундан дорт томуйлаан.

Кыска үениң иштинде өртке таварышкан школаны таваандан тура катап тудуп, өскээртен дуза чокка башкылар болгаш техниктиг ажылчыннар шак барымдаалавайн, дүн- хүн чокка шудургу ажылдааныныың түңнелинде, школа база катап ажыглалда кирген.

Аныяк удуртукчу Андриян Дүмен-оолович үргүлчү бир-ле чүвени оон-моон тыптынып, чаа чүүлдерни школазынга немеп алыр дээш бодунуң бар-ла билиин, күжүн харам чокка өргүп чоруур. Чүү-даа чок хоозураан интернатты Франциядан Тывага келген "Акцион контр ля Фэм" деп ачы-дуза чедирер организация-биле чоок харылзажып тургаш, катап ажыглалга киирген. Ол организацияның ачы-дузазында интернатка аъш-чемден эгелээш, албаан-на чүвези чок. Безин чадаарда одалга системазын бүрүнү-биле чаарткан.

Идик-хеп, өөредилге херексели садар акша чогундан чединмес өг-бүлелерниң өөренмейн олурупкан ажы-төлүн интернаттың дузазы-биле школаже дөгерезин хаара туткан. Амгы үеде чылыг, чырык интернатта 50 уруглар, оолдарны тудуп турар.

Үениң чаарттынып турарыбиле кады 2001 чылдан эгелеп чаа долу 12 олуттуг компьютер клазын ажыткан. Ында 2 класстан 11 класска чедир үш дугаар чылын информатика эртемин өөренип турарлары бо. Бо улуг ажылды бүдүреринге Өөредилге яамызы болгаш "Соңгу чүктүң уруглары " деп федералдыг программаның дузазы улуг.

Андриян Дүмен-ооловичиниң 2001 чылдан эгелеп кызып тургаш, Тээлиниң № 13 дугаар профессионал училищезиниң, Дамба Хүреш-оол аттыг музыка школазының салбырларын школада ажытканы дыка эки. Профессионал училище салбырынга школа дооскан өөреникчилер, өскүс-чавыс уруглар суурундан ырадыр барбайн-даа, чер ажылагыйының мастери, балык тудуп ажылдаар мергежилдерни чедип алыр аргалыг.

Кара-Хөл школазының директору А.Д.Иргит.

Музыка школазының салбырынга Кара-Хөл суурнуң үндезилекчизи, хүндүлүг хамаатызы, күш-ажылдың хоочуну, уран талантылыг, ус-шевер чораан Балган Ленчаевич Күжүгеттиң адын тывыскан. Ында 36 өөреникчи танцы болгаш баян бөлгүмүнде хаара туттунган. Спортчу секцияларның көргүзүү чыл санынче экижип турар.

Школада дузалал ажылагыйы база-ла шору черде чоруп турар, 50 ажыг шээр мал, 4 бодалыг. Черивистиң агаар-бойдузу шириин-даа болза, картофель, ногаа аймаан хире-шаа-биле тарып өстүрүп турар. Ооң ачызында школада чылыг чемниг буфет бүдүн хүн иштинде өөреникчилерни, башкыларны хандырып турар.

Школаның ажыл-агыйының, өөредилге-кижизидилгезиниң экижип турар кол үндезини — аныяк директор кезээде чогаадыкчы дилээшкинде, коллективин чаңгыс сорулгалыг кылдыр хаара тудуп, олар-биле демниг ажылдап чоруурунда.

Бо школаның башкылар коллективи дөгере дээди, ортумак эртемниг аныяктар. Оларның сагыш-сеткили, тура-соруу чаңгыс аай быжыг, туткан соонда албан-на туюлунга чедирер.

Бөгүнге чедир "Деңнелге аргазының дузазы-биле чараш мөзү-шынарлыг, чогаадыкчы, кадык-шыырак өөреникчини кижизидери" деп сорулга-биле ажылдап келгеннер. Аңаа чергелештир амгы үеде "Курлавыр төптүг көдээ школаны профильдиг өөредилге хевиринге тудары" деп эртем программазын шенелде хевиринге ажыглап эгелеп турарлар.

Аныяк коллективтиң бир демниг ажылының түңнелинде, Кара-Хөл төптен чеже-даа ырак болза, "2003 чылдың школазы" деп бедик атты ап, Россияның шыырак школаларының одуруунче киргени, Андриян Дүмен-ооловичиниң Чогаадыкчы педагогика академиязының академиги деп атка төлептиг болганы чоргаарал-дыр.

Андриян Дүмен-оолович — чүгле ажыл-ижинге бердинген, быжыг туруштуундан аңгыда, ол өг-бүлезиниң быжыг чөленгии-жи, 5 уругнуң төлептиг адазы. Кады чурттаан эжи Салбаккай Чаш-ооловна база башкы болгаш өөнүң ээзин бүгү талазы-биле деткип чоруур. Талантылыг аныяк өг-бүле — суму, кожуун, республика чергелиг массалыг хемчеглер, көрүлделерниң идепкейлиг киржикчилери. Эрткен чылын Өг-бүле хүнүнге тураскааткан Кызыл хоорайга болуп эрткен республика чергелиг конкурска үшкү черге төлептиг болганнар.

Андриян Дүмен-ооловичиниң ачазы Дүмен-оол Дембирелович — сумунуң баштайгы башкыларының бирээзи, акызы Александр Дүмен-оолович база бо школага 80 чылдарның төнчүзүнде директорлап чораан, чаа школа тудуун туттуруп каан. Ынчангаш ол — салгал дамчаан башкы.

Бодум хүндүлүг дыштанылгада-даа болзумза, өөренип, ажылдап чораан школамның салым-чолу мээң-биле тудуш. Мээң мергежилимни шилип алгаш, школазының ат-алдарын алдаржыдып чоруур өөреникчилерим, салгалдарым, аныяк башкыларымга чоргаарланмас аргам чок-тур. Андриян Дүмен-оолович — школа директору, Вера Чанзановна — тыва дыл, чогаал, Татьяна Караңнаановна — орус дыл, Валерий Шиловович — күш-ажыл, Айлаң Аңгыр-ооловна — күш-культура, Нина Айылдаевна — эге класс башкызы дээш, оон-даа хөй доозукчуларым төрээн школазында ажылдап, эртем-билиин ажы-төлге сөңнеп чорлар. "Тараан тараамның дүжүдү-дүр" деп бодум хуумда үнелеп чор мен.

**Сырга КҮДЕРЕК,**
**Күш-ажылдың алдары орденниң эдилекчизи.**

*Хууда бодал*

## СҮМЕЛЕП КӨРҮҢЕРЕМ

Сөөлгү үеде суурларда ниити билиг школаларынга ажылдаар ыры башкылары дыка ховартап турар апарган. Хоочуннары назыхары улгадып эгелээн, а уран чүүл талазы-биле тускай эртемниг-даа болза, аныяктар ол талазы-биле ажылдаар күзели чок. Ынчангаш бо эртемни кандыг-даа эртемниг улус эрттирип азы ол кичээлди өскээр ажыглап, харын- даа шуут казып каапкан школалар бары чажыт эвес. Неделяда бир класска бир кичээл эртер деп прорграммада көрдүнүп каан болганда ол езугаар черле эртер ужурлуг эвес бе?

Ам бо хүнде канчаар ажылдап турар бис. Каш-каш чылдар бурунгаар номнар үндүрүп каан Альберт Седип-оолович Тановка өөрүп четтиргенивисти илередип, мөгейбес аргавыс чок. Шагүе өскерилгени-биле бо номнарны долузу-биле ажыглаары болдунмас апарган. Ынчангаш кичээл эрттирер материалдарны, ырларны баш удур тыптынар апаар. Ол хүн, ол шакта, ол класска мыңдыг темалыг кичээл болур деп бүдүн чылдың планын кылып ( азы таарыштырып, мегелеп дээр бе) алыры дыка берге. А өөредилге эргелекчизи ону албан негээр, кыл дээр. Маңаа езулуг чогаадыкчы чорук негеттинер. Амгы үеге тааржыр өөредилге программазын тургузары — бирги чергенин айтырыы. Бо талазы-биле хоочун башкыларның арга-сүмезин алыры чугула.

Ам удуртуп-баштаар черлериң бо эртемге хамаарылгазын көрүп көрээлиңер. Бир эвес бир школага дыл башкызы биле ыры башкызының кайы-бирээзин шилип ал дээр болза, директор кайызын алыр мен дээри тайылбыр чокка билдингир. Музыка база дөмей-ле эртем болгай. Өөредилге чылы эгелээр мурнунда чылдың болур башкыларның август чөвүлел хуралынга илеткелге эртем аайы-биле башкыларның ажылында чедер-четпести, моон соңгаар канчаар ажылдаза экил деп чүвени чугаалажыр. Орта музыка кичээлиниң, ооң башкызының дугайында хамаанчок, чаңгыс музыка деп сөс безин дыңналбаска, дыка элдептиг. Хурал төнерге, концерт болур, а аңаа чыылганнарга бараан болуп аян тудары-биле ам-на музыка башкылары херек апаарлар. Олар база ажылының түңнелин, моон соңгаар сорулгазын билип алыксаары чугаажок. Кандыг-даа ажыл четпестерлиг, чедиишкиннерлиг болгай. Ынчаарга олар башкылар бе, азы кымнарыл ынчаш?

Бир хоочун ыры башкызынга шаңнал бээрин Культура яамызынга кирип, айтырыг тургузарга, ол культурага хамаарышпас чүве-дир дээн болган. Бичии чаштарга уран чүүлдү өөредип чоруур кижини чүү дээрге ынча диртине бергени ол? Шынап-даа болза музыка башкызы кажан-даа, каяа-даа культура ажылынга дорту-биле киржип чоруур. Ол кижи чокта, уран чүүлге хөгжүлде турбас деп дидими-биле чугаалап болур. Хомудалдар ындыг-ла ыйнаан. Ниити билиг школаларынга музыка кичээлин ам черле канчалза экил деп айтырыгны чидии-биле тургузар азы шиитпирлээр үе келген эвес бе? Бо мергежил талазы-биле ажылдап чоруур эш-өөрнүң бодалын билип алыксап, сүмезин дыңнаксааш, мону бижидим.

**О.МИЖИТ-ООЛ.**
*Улуг-Хем кожуун.*

## ЧАҢЧЫКТЫРАР ДЭЭШ

Бистиң Чаа-Хөл кожууннуң орус дыл, чогаал башкыларының методиктиг каттыжыышкынын Ак-Туруг ортумак школазында хөй чылдарда орус дыл, чогаал башкылап ажылдап келген башкы София Таңмаевна Семис-оол ийи чыл дургузунда удуртуп турар. Тыва ургларга даштыкы дыл-биле дөмей орус дылды өөредири нарын, берге боору чугаажок. Ооң кадында орус дыл, чогаал эртемин национал школага өөредириниң чаа программазы база ам-даа чок бооп турар. Национал школаларга орус дыл, чогаалды өөредириниң 1993 чылда-ла үндүргени программа амгы парлаттынып үнүп турар чаа орус дыл, чогаал номнарының тургузуунга таарышпас бооп турар. Методиктиг сүмелер номнары база чок. Ындыг бергедаа болза, өөреникчилерни орус дылды улуг сонуургал-биле өөренип, шиңгээдип алырынга чаңчыктырар дээш Чаа-Хөл кожуунуң орус дыл, чогаал башкылары кызымак ажылдап турар.

Кожуунда хөй чылдарда арга-дуржулгазын республика иштинде тарадып чоруур башкылар хөй. Оларга М.Р.Хомушку, В.Т.Дандар, С.Т.Семис-оол, С.Ш. Хомушку, К.М.Кандан, Т.Б.Монгуш, С.К.Сотнам дээш, оон-даа хөй башкылар хамааржыр. Башкылар кожууннуң школаларынга ажык кичээлдерни эрттирип, кичээлдериң сайгарылгазын, олимпиадаларны, дыңнадыышкыннарны янзы-бүрү темаларга кылып турар, мурнакчы аргадуржулгалыг башкыларның кылган ажылдарын дыңнап келген бис. Чоокта чаа орус улустуң ырыларының мөөрейин С.Т.Семис-оол удуртуп эрттирген. Аңаа бирги черни танцы, ырызын күүседип тургаш, Булуң-Терек ортумак школазының башкылары чаалап алганнар. Ийиги черни Чаа-Хөл, үшкүзүнге Ак-Туругнуң долу эвес ортумак школазының башкылары төлептиг болган. Декабрь 17-де Шаңчы школазынга орус дыл, чогаал башкыларының семинары эрткен. Шаңчы артының берге оруу хөртүк-биле муңгаштталган бол, хөртүк харлыг кадыр артка торулбайн, Шаңчы школазынга чедип, кижизидикчи ханы утка-шынарлыг кичээлдерни аныяк башкылар эрттиргеннер.

Методкаттыжыышкынның кожуун школаларынга чыл дургузунда кылып чорудар ажылдарын удуртукчу С.Т.Семис-оол август айның хуралындала тургузуп, бадыладып алган. Февраль айда семинар Булуң Терек школазынга эрткен, орус романс ырыларның мөөрейи апрель айда эртер.

**Нина МОНГУШ.**
*Булуң-Терек суур.*

## Культура амыдыралы

### ЭРТЕМДЕННИҢ 95 ХАРЛААНЫНГА

ТР-ниң Алдан-Маадыр аттыг Национал музейи тыва бижиктиң үндезилекчилериниң бирээзи, Тыва Арат Республика үезиниң бир сураглыг, бедик эртем-билиглиг, шылгараңгай кижилериниң бирээзи Салчак Сотпаевич Лопсанның 95 харлаанынга тураскааткан чогаадыкчы ажылижиниң делгелгезин ажыткан. Чөптүг эвес чылдагааннардан тыва эртемденнер аразындан ады билдинмес бооп артып калган бо ховар талантылыг кижиниң ат-алдарын, ажыл-чорудулгазын, намдар-төөгүзүн амгы үениң аныяк-өскенинге таныштырып, чырык адын эгидер сорулга-биле ук делгелгени ажыткан.

С.С.Лопсан Бай-Тайганың Кызыл-Дагга 1909 чылда төрүттүнген. 12 харлыында Кызыл-Даг хүрээзинге бижикке өөренип эгелээн. Кызылга нам сургуулунга, 1927 чылда Москвада Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының университединче өөренип киргеш, ону 1931 чылда дооскан. Нам кожкомунуң ийиги секретарынга, ном үндүрер черниң директорунга, Культура яамызының сайыдының оралакчызынга, ТАРН ТК-ның килдис эргелекчизинге, Чырыдыышкын яамызының эртем килдизиниң эргелекчизинге ол ажылдап чораан.

1932 чылда тыва-орус словарьны, 1936 чылда "Тыва домак" деп номну, 1942 чылда "Улуг улус көөр үжүк", "Бистиң улуг бурунгуларывыс" деп номнарны үндүрген.

Эртемденниң 95 харлаанынга тураскааткан делгелгениң ажыдыышкынынга эртемденнер М.Б.Кенин-Лопсан, К.А.Бичелдей, М.В.Баву-Сюрюн олар Салчак Сотпаевичиниң эртем-шинчилел ажылдарынга улуг үнелелди берип, чылыг сактыышкыннарны кылган. Ылаңгыя тыва бижикти латин үжүктен орус үжүкче шилчидер комиссияга ажылының түңнелинде "Тыва бижиктиң чаартылгазының айтырыглары болгаш орус алфавитче шилчиириниң белеткели", "Чаа тыва алфавиттиң болгаш тыва орфографияның дүрүмнериниң төлевилели" деп эртем илеткелдерин тыва бижикти шинчилээриниң эң баштайгы ажылдары болуп турарын демдеглевишаан, ооң эртем ажылдарын чырыкче катап үндүрери чугула дээрзин айытканнар.

1949 чылда С.С.Лопсан политиктиг репрессияга таваржып, нам кежигүнүнден үндүрткен, ажылындан хостаткан. Ооң соонда чылдарда ол бөдүүн ажылчын болуп, прокуратурага хелемечилеп, "Шын" солун редакциязынга очулдурукчулап ажылдап чораан. 1958 чылдан бээр Россияның Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

1965 чылда аар аарааш мөчээн. С.С.Лопсан чүгле шылгараңгай эртем ажылдакчызы эвес, а эриг баарлыг ада, өг-бүленің чөленгиижи чораанын ооң уруглары сактып, солун чугааны кылган. Адазының тыва дылга хамаарышкан ажыл-чорудулгазын эки хандыр өөренип, ону улам сайзырадырын аныяктарга, студентилерге, башкыларга, эртемденнерге олар чагаан.

### КЫЗЫЛ – КЕЛИР ҮЕВИС ХООРАЙЫ

Апрель 9-та А.С.Пушкин аттыг Национал библиотекага Кызылдың 90 харлаанынга тураскааткан ужуражылга болуп эрткен. Аңаа республика лицейиниң журналистика салбырының өөреникчилери киржип, ТР-ниң Улуг Хуралының депутады А.П.Дамба-Хуурак, республиканың кол архитектор Фан Че Ир болгаш "Тыва хамааты тудугнуң", хоорайның коммунал-ажылагыйының төлээлери-биле солун чугааны кылган.

Бистиң найысылал Кызылывыстың арын-шырайы чырык, ногаан ыыштары элбек, чараш тудуглары хөй болзун дээш, 90 харлаар байырлалга кайы хире белеткенип турарын уруглар сонуургап айтырган. Бажыңнарның чаңгыс аай куу сарыг өңнерлиг болуп турарының колла чылдагааны – чиик өртектиг дозуларны ажыглап турарында дээрзин база ногаанчыдылгага суггарылга машиналарының чедишпезин харыысалгалыг ажылдакчылар тайылбырлаан. Ынчалза-даа байырлалда хоорай каас-чараш болзун дээш белеткел ажылдарын чорудуп турарын, Новосибирскиже 30 ажыг кижини хоорай чаагайжыдылгазының талазы-биле стажировка эртери-биле чорудар деп турары илерээн. Хоорайның төвүнде рынокту дүжүрер деп турарын дыңнааш, аныяктар ол черге дыштанылга төвүн тургузуп бээрин дилээн, ынчалза-даа ол болдунмас деп харыыны алганнар.

Хоорай чаагайжыдар талазыбиле тускай мергежилдиг кадрлар чедишпезинден үстүнде адаттынган четпестер болуп турар болганда, аныяк-өскен ол талазы-биле эртем-билиг чедип ап, төрээн хоорайынга кээп, ооң келир үеде сайзыралы дээш чогаадыкчы ажылдаарынче бөгүнгү өөреникчи оолдар, кыстарны удуртукчулар кыйгырган.

**Бистиң корр.**

## Гоманг дацандан хүндүлүг лама башкыларның Тывага ажылдаарының графиги

**Май**

**Тес-Хем кожуун, Самагалдай суур**

**1-ниң хүнүнде**

**6.00-8.00 шакта** — Мандала тудары, Мандаланы чоннуң көөрү.

**10.00-11.00 шакта** — Менди-чаагай болуру дээш мөргүл.

**11.00-12.00 шакта** — Минтугбы Мандалазын тудары, Мандаланы чоннуң көөрү. Шивалха Ринпочениң хууда хүлээп алыышкыны.

**14.00-16.00 шакта** — Минтугбы Мандалазын тудары болгаш Мандаланы чоннуң көөрү.

**8.00-16.00 шакта** — Шивалха Ринпоче хуурактар-биле кады Нарын суурга чедер. Сан, Сергем, кадык-чаагай амыдырал дугайында лекциялар.

**2-ниң хүнүнде**

**6.00-8.00 шакта** — Минтугбы Мандалазын тудары, Мандаланы чоннуң көөрү.

**10.00-11.00 шакта** — Менди-чаагай болуру дээш мөргүл.

**11.00-16.00 шакта** — Минтугбы Мандалазын тудары, Мандаланы чоннуң көөрү.

**10.00-16.00 шакта** — Шивалха Ринпоче хуурактар-биле Чодураа суурга баар. Сан, Сергем, кадык-чаагай амыдырал дугайында лекциялар.

**3-түң хүнүнде**

**6.00-8.00 шакта** — Минтугбы Мандалазын тудары, Мандаланы чоннуң көөрү.

**10.00-11.00 шакта** — Менди-чаагай болуру дээш мөргүл.

**11.00-16.00 шакта** — Минтугбы Мандалазын тудары, Мандаланы чоннуң көөрү. Шивалха Ринпочениң хууда хүлээп алыышкыны.

**4-түң хүнүнде**

**6.00-8.00 шакта** — Минтугбы Мандалазын тудары, Мандаланы чоннуң көөрү.

**10.00-11.00 шакта** — Менди-чаагай болуру дээш мөргүл.

**11.00-16.00 шакта** — Минтугбы Мандалазын тудары, Мандаланы чоннуң көөрү. Шивалха Ринпочениң хууда хүлээп алыышкыны.

**5-тиң хүнүнде**

**6.00-8.00 шакта** — Минтугбы Мандалазын тудары, Мандаланы чоннуң көөрү.

**10.00-11.00 шакта** — Менди-чаагай болуру дээш мөргүл.

**11.00-12.00 шакта** — Минтугбы Мандалазын тудары, Мандаланы чоннуң көөрү. Шивалха Ринпочениң хууда хүлээп алыышкыны. Минтугбы Мандалазын тудуп доозары, ону чоннуң көөрү.

**14.00-16.00 шакта** — Езулал танцызы "Сам".

**6-ның хүнүнде**

**9.00-22.00 шакта** — Минтугбы Мандалазын чоннуң көөрү.

**7-ниң хүнүнде**

**9.00-12.00 шакта** — Туй Сол. Бузары.

**14.00-16.00 шакта** — Ченсрик.

**Каа-Хем кожуун, Сарыг-Сеп суур**

**8-тиң хүнүнде**

**9.00-12.00 шакта** — Туй Сол.

**14.00.-16.00 шакта** — Ченсрик.

**Бии-Хем кожуун, Туран хоорай**

**9-туң хүнүнде**

**9.00-12.00 шакта** — Туй Сол.

**14.00-16.00 шакта** — Ченсрик. Хүрээ тудар черни чырыдарының езулалы.

**Кызыл хоорай**

**10-нуң хүнүнде**

**9.00-12.00 шакта** — Ченсрик.

**17.00-19.00 шакта** — Ямантаки езулалының баштайгы кезээ.

**11-ниң хүнүнде**

**9.00-13.00 шакта** — Ямантаки езулалының кол кезээ.

**14.00-15.00 шакта** — Цеван Аюши. Оргкомитеттиң түңнел ажыл хемчеглери.

## ДООЗУКЧУЛАР, ЧЫГЛЫЫЛЫ!

Шекпээр ортумак школазын 1974 чылда доосканнарны май 7-де Шекпээр суурга чыглырын дыңнаттывыс. Дадывыры 1000 рубль.

**ОРГКОМИТЕТ.**

## ДЫҢНАДЫГ

Чөөн-Хемчик кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде соксааны-биле холбаштыр Россияның Күрүне Думазында, Тыва Республиканың Улуг Хуралының палатазында, Чөөн-Хемчик кожуунуң Төлээлекчилер хуралында депутаттар мандаттарының хуваалдазынче кирген кандидаттарның даңзыларын идип үндүрген политиктиг партияларга, соңгулда блоктарынга, хөй-ниити каттыжыышкыннарынга, Чөөн-Хемчик кожуунуң Төлээлекчилер хуралынга, соңгукчуларның албан хаап, ажылдап, өөренип, чурттап турар черлериниң аайы-биле оларга Чөөн-Хемчик кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составының кезиин (бадылаар эргелиг чаңгыс кежигүн) томуйлаар талазы-биле **саналдарны** хүлээп ап эгелээнин Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Чөөн-Хемчик кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составынче саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнден 7 хонук дургузунда дараазында адресче киирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүльдүм кудумчузу, 18. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы, (каб.210)тел:/39422/ 1-10-09.

**Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.**

## "ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим ачавыс, кырган-ачавыс, хүндүлүг акывыс, даайывыс, күш-ажылдың хоочуну **Балыкай Монгушевич ДАГБАНЫ** сөөлгү орукче үдежип, кажыыдалывысты деңге үлежип, моральдыг болгаш материалдыг деткимчени чедирген чонувуска, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынга, ТР-ниң Үлетпүр яамызынга, "Кидис-алгы эттээр завод" КУБ-туң удуртулгазынга, хөй чылдарда ажылдап чорааны "Тываинформхарылзаа" КАН-ның коллективинге, күрүнениң "Суй-Белек" бүдүрүлгезиниң коллективинге, хөй санныг төрелдеривиске, кудаларывыска, эш-өөрүвүске сеткиливис ханызындан четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

**Уруглары, дуңмалары.**

Бистиң ынак оглувус, акывыс, дуңмавыс, даайывыс **Дмитрий Иванович САЛЧАК** хай-халапка таварышкаш, чырык өртемчейден, ада-иезинден, дуңмаларындан, дөргүл-төрелдеринден кезээ мөңгеде чарлып чоруткан. Сөөлгү орукче үдээринге дузалашкан өш-өөрүнге, чаңгысклассчыларынга, Бай-Тайгадан, Турандан, Кызылдан, Чадаанадан келген дөргүл-төрелдеривиске, хлеб быжырар черниң, "Арбай" хуу садыгның, казначействонуң коллективтеринге, пенсия фондузунуң ажылдакчыларынга, суму чагыргазынга, кооперацияның хоочуннарынга, кожаларывыска база уруглар-ывыстың чаңгысклассчыларынга, бүгү чонувуска моральдыг, материалдыг дузаны чедиргени, ажыг-шүжүүвүстү үлешкени дээш улуу-биле четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

**Ада-иези, дуңмалары, дөргүл-төрелдери.**

Бистиң эргим, ынак ачавыс **Иван Маңнайевич МОНГУШТУ** сөөлгү орукче үдежип, ажыг-шүжүүвүстү деңге үлежип, моральдыг болгаш материалдыг дуза чедирген ырак-чооктан келген төрелдеривиске, Кызылдан, Тес-Хемден, Барыын-Хемчиктен, Бай-Тайгадан чонувуска, чоок кижилеривиске, кожуунуң мал эмнелгезиниң, культура килдизиниң, уруглар садының, школаның коллективтеринге, Ээр-Хавак суму чагыргазынга, өске-даа коллективтерге четтиргенивисти сеткиливис ханызындан илереттивис.

**Өөнүң ишти, уругларындан.**

## Дыңнадыышкын

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палаталарының депутаттарынче албан езузу-биле бүрүткеттинген кандидаттарга, соңгулдалар хоойлузун езугаар, май 10-дан май 28-ке чедир суртаал материалдарын солунга халас болгаш төлевирлиг чырыдарынга херек парлалга шөлүн "Шын" солуннуң редакциязы берип тур.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер Хуралының депутаттарынче албан езузу-биле бүрүткеттинген кандидаттарга суртаал материалдарының парлалга шөлү төлевирлиг.

Солун шөлүнүң бир квадрат сантиметриниң өртээ – 30 рубль, дүрген парлааны дээш (ийи хонук иштинде) – 35 рубль, немелде шрифтилерлиг, шыйыгларлыг болза – 40 рубль. Суртаал материалдары-биле ажылдаан журналиске төлевир үстүнде өртектерже кирбейн турар.

Солуннуң үнер хүннерин барымдаалап, суртаал материалдарының дужаар хуусаалары:

вторникче – пятницада 14.00 шакка чедир;

четвергче – вторникте 14.00 шакка чедир;

субботаже – четвергте 14.00 шакка чедир.

Бир эвес берген материалдар соңгулда, реклама болгаш массалыг информация чепсектериниң дугайында хоойлуларга дүүшпейн турар болза, редакция ону парлавайн баар эргелиг. Бо сорулга-биле парлаттынар деп турар үүлдерниң бадыткалын редакция негеп болур.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

**ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.**

**РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:** Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

**Тираж 9368.** Чагыг 50.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002; 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.